АЛТАЙСКИЕ БОГАТЫРИ

АЛТАЙСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ
ЭПОС

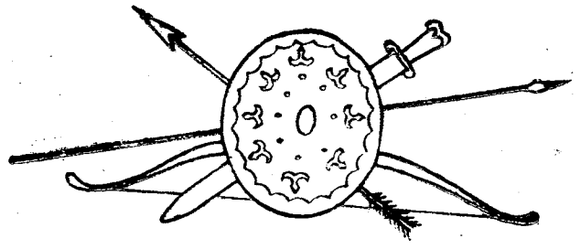

ТОМ
II

ГОРНО-АЛТАЙСКОЕ
КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1959

АЛТАЙ БААТЫРЛАР

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ
АТ-НЕРЕЛҮ ЧӦРЧӦКТӦРИ

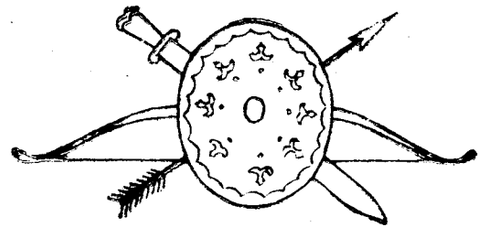

II
ТОМ

ТҮҮЛҮ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1959

Тургускан кижи филологический наукалардың кандидады С. С. Суразаков.

Редакционный коллегия:
С. С. Суразаков, С. С. Каташ ле В. С. Кыпчаков.
Јурукчылар: Н. В. Шагаев ле И. Ц. Митрофанов.

АЛТАЙ-БУУЧАЙ

Айланып аккан ак талайдың
Аржан кутук суузын ичкен.
Кайыр башту ак тайганың
Семис ағынаң адып јиген
Алтай-Буучай јуртап јатты.
Албатыдаң алган ӱйи
Эрмен-Чечен деп атту болды.
Азыран алган јаңыс кызы
Јараа-Чечен деп кыс болды.
Адакы кичӱ јаңыс уулы
Эркемел деп атту болды.
Ол бойы аңчы кижи,
Отурарга энчикпейтен.
Ок-саадагын тудунып,
Туркаары ангдап јӱретен.
Ангдап јӱрерде минетен
Бай-чоокур атту болды.
Малын кабырза минетен
Кайчы-јеерен атту болды.
Јуулу јерге минетен
Камчы-јеерен атту болды.
Ангдап кожо јӱретен
Эки боро тайгылду,
Айыл тӱнӱгин коруган
Эки боро шоткорлу болды.

* * *

Бир катап Алтай-Буучай
Ангдап бараргa јепсенди.
Бай-чоокур адын ээртеди.
Бар курсактаң талдап,

Азык эдип арчымакка сукты,
Катан чўмин чўмденип ийди,
Канча јылга ағдаарга сананды.
Ок-саадагын алып ийди.
Одус јылга бararга шыйдынды.
Барар ӧйи једип келерде,
Јараа-Чечен кызына айтты:
«Мен ўйде јок тужунда
Боро тайга кырына чыкпа.
Ак талайдың кутук суузына
Эки будың эмди сукпа!»[2]
Кызына онойдо ол јакыйла,
Эрмен-Чечен ўйиле эзендежеле,
Бай-чоокур адына минди,
Эки боро тайгылын ээчидип,
Эне алтайын мында көстӧп,
Ары болуп јелип ийди,
Ак тоозын чӧйўле берди,
Ак туманы јайыла берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

* * *

Алтай-Буучайдың барганы
Айдары јок узады.
Јуук молју—одус јыл,
Алтан јылы ӧдӧ берди.
Ағдап барган баатырдың
Јанар аайы јок болды.
Ол тужунда Эрмен-Чечен
Јараа-Чечен кызына айтты:
«Боро тайгага чыкпа» — деп
Адаң не керек айтты сеге?
Сен ол кырга чыгып кӧр.
Нени кӧрзӧң, айдып бер». —
Кызына онойдо айдала,
Алтын кайырчактың ичинең
Алтай ўстўн тарттырып келер
Алты булуңду куулгазын кўскўни[3]
Алып берген турбай кайтты.
Јараа-Чечен кўскўни алып,
Ак-сары адына минип,
Боро тайга кырына чыкты.
Куулгазын **кўскўни эбире тутты,**
Алтайдың ўстўн тартып алды,
Јердиң ўстўн экелип алды.
Эмди шиңдеп кӧрӧр болзо,
Эки ӧзӧктиң белтиринде,

Эки туунын колтугында,
Канча албатыны колго туткан,
Канча малды белен кабырткан
Каан кижи јуртаган эмтир.
Оны кӧргӧн Јараа-Чечен
Ойто кырдаң тўжўп келди,
Кӧргӧнин энезине айдып берди.
Оны уккан Эрмен-Чечен
Отуруп болбой база берди.
«Алтай-Буучайдаң коркубас
Алып-кўлўктер јаткан туру,
Олорго элчини ийер туру» — деп
Бек бойында онойдо шўўнди.
Кызына угуза мынайда айтты:
«Одус јылга барган адаң
Алтан јылга једе берди.
Ойто биске јанбас болуп,
Ӧлўп калганы јарт болды.
Оның учун бис экў
Ол каанга элчи ийеели.
«Ээзи јок мал калды,
Эри јок јурт калды,
Бисти келип алзын!» — дейли.
Сен ол каанга барып кел,
Менин бичигим јетирип бер».
Ак чаазынды алган турды,
Алтын суула бичип ийди.
«Аранай, Шаранай келигер» — деди.
Јараа-Чечен јараш кызы
Энезинин бичигин алды,
Ак сары адына минди,
Аранай, Шаранай јуртына
Элес эдип јўре берди,
Эзин куйун уча берди.

* * *

Канча сууны кечкен соңында
Аранай, Шаранай эм јуртына
Кирип келген турбай кайтты.
Јараа-Чечен јараш кыс
Ак ӧргӧӧ јаба келди,
Аттаң тўшпей, бичигин берди.
Аранай, Шаранай алган бойынча
Айдып болбос сўўндилер.
Адазына кирип, мактандылар:
«Ээзи јок јӧӧжӧ калтыр,
Эри јок кадыт арттыр.
Камчы-јеерен атка минген

Алтай-Буучай базылыптыр.
Бистиҥ тыгынбай турган кӱлӱк
Јаҥыс ол болгон эди.
Эмди јердиҥ ӱсти бистиҥ болор
Айдары јок бай болорыс!»
Оны уккан олордыҥ адазы
Уулдарын кезедип айтты:
«Камчы-јееренн атту
Алтай-Буучай ӧлбӧс кижи!..
Оныҥ кызарар каны јок.
Онтон ӧлӧр тыны јок.
Арай эрте сӱӱнбегер.
Аайын јазан шиҥдеп кӧрӱгер».
Је Аранай, Шаранай экӱ
Аданыҥ сӧзин укпадылар.
Атаныҥ тӱрген кӧндӱктилер.
Јараа-Чеченди ээчий
Алтай-Буучай баатырдын
Јери-јуртына јеттилер.
Эрмен-Чечен абакай
Јараа-Чечен кызыла
Эки каанды уткун чыктылар.
Торко тондоры мызылдан.
Алтын чачактары јайылын.
Эки кааннын адын алдылар.
Ак ӧргӧзине колтуктан кийдирдилер.
Оҥ колдоҥ эзен алыжын.
Омок сӧслӧ эрмек угужын.
Јыргал баштала берди.
Алтын стол тургузылды.
Алама-шикир* аш чогулды
«Алтай-Буучай эзен де болзо.
Адыжарга огыбыс бар эди.
Јердиҥ ӱстӱн бийлегенис,
Јетен каанды бактырганыс.
Ол биске неме эмес» — деп
Эки каан айдын отургылайт.
Эки кӧстӧри кандалын келет.
Је узак јырган болбодылар:
Јердиҥ ӱсти селес этти.
Агаш баштары бӱктеле берди.
Јаан суулар чайбала берди.
«Алтай-Буучай келип јат!» — деп
Эрмен-Чечен кыйгырды.
«Јаҥыртык кийинине киригер.
Јаба кӧрбӧгӧнчӧ,** кыймыктабагар!»

* Алама-шикир — Алама-яблоко. Шикир — сахар.
** Јаба кӧрбӧгӧнчӧ — Јууктап келип кӧрбӧгӧнчӧ.

Калганчыда онойдо јакыды.
Бойы кызыла экў
Алтай-Буучайды уткуп чыктылар.
Бай-чоокур аттыҥ бели
Кайыжып келип јатпай кайтты.
Эки боро тайгылдар
Алтан аҥнаҥ азуларга илген
Јеҥил келип јаткылады.
Анча-мынча болбой туруп,
Ат чакызына једип келди.
Аткан аҥдарын адынаҥ алды,
Кара киштерин койынынаҥ алды,
Эрмен-Чечен ўйине берди:
«Јараш сўрлў тон эт» — деди.
«Айланайын эжим Алтай-Буучай,
Сакыырга сени чак чыкты.
Адакы учында јанганыҥ
Ай тийгенге тўҥей болды» — деп
Эрмен-Чечен абакайы айдат.
Алама-шикир ажын салды,
Аракы ашты ээчий урды.
Алтай-Буучай аштаҥ јиди,
Ачу аракы ээчий ичти.
Анча-мынча болбой туруп,
Эди-каны изий берди,
Эрмек-сёзи көптөп чыкты.
«База аракы бар болзо,
Бачымдай меге беригер» — деп
Абакайынаҥ сурап отурды.
Эрмен-Чечен тўрген турат,
Сары тажуурда коронды
Мегдей мында алып берет.
Алтай-Буучай алган бойынча,
Сары тажуурдыҥ бёгин алала,
Јаҥыс ууртап ичип ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Кызу темирдий боло берди.
«База аракы бар ба?» — деп
Алтай-Буучай база сурады.
«Јаҥыртык кийининеҥ кёр» — деп
Абакайы каруузын берди.
Алтай-Буучай ёрё турды,
Јаҥыртык кийинине колын сунды.
Аракылу тажуур ордына
Аранай ла Шаранай колынаҥ тутты.
Туруп келеле, тудушкылай бердилер.
Коронго кўйген Алтай-Буучай
Кўчи мында јетпей јўрди.

Алган эжинең болуш сурап,
Арга јокто мынайда кыйгырды:
«Абакайым, Эрмен-Чечен!
Албатыдаң сени талдап алгам,
Өлгөнчө сеге бүдерге санангам,
Бир болужың јетир меге!»
Оны уккан Эрмен-Чечен
Болужардың ордына
Малдың чөбин тудунып келди.
Алтай-Буучайдың бут алдына
Јайа таштабай ол канайтты.
Мал чөбине баскан соңында
Алтай-Буучай тайкылып јыгылды.
Аранай ла Шаранай айра минди.
Алтай-Буучай кыйгырды:
«Алган эжим Эрмен-Чечен,
Азыраган кызым Јараа-Чечен,
Меге болушпаска турган эмтиреер.
Ондый да болзо, бир сурагым бар:
Эки боро тайгылымды,
Эки кара шоңкорымды,
Үч эрјине аттарымды
Јайым эдип божодыгар,
Јаман олорго сананбагар.
Эр кижи мени базыгар,
Ат эрјенеге, канатту кушка,
Тырмакту ийтке килегер!»
Је алган эжи Эрмен-Чечен
Ол сөсти укпай турды.
Кара болот кайчызыла
Алтай-Буучайдың јүрек төскө
Чике сайып ийбей кайтты.
Алтай-Буучайдың јүрек каны
Салкын чылап үрүп ийди.
Аранай ла Шаранай эки каан
Оноң ары Алтай-Буучайды
Үйе сөөгин үзе омырдылар,
Изү канын төгө бердилер.
Эркемел деп уул балазын
Адазыла кожо кестилер,
Үйезинең үзе омырдылар.
Алтай-Буучайдың эки эргегин,
Эркемелдиң эки будын
Кезе соголо, артынып ийгиледи.
Ак малын ончозын айдады.
Аңдап тапкан јөөжөзин
Ончозын мында коштоды.
Камчы-јеерен ле кайчы-јееренге

Эки каан бойлоры миндилер.
Јерине ойто ууландылар,
Јеңгендер болуп көкүдилер.
Эки үй кижини ойноткылады.
«Бу јердиң үстүнде
Бисти јеңери јок!» — дешти.
Онойдо барып јаткылаарда,
Ат бажында јол јанынаң
Алты айры мүүстү
Аткыр кара сыгын маңтады.
Алтай-Буучайдың эки тайгылын
Эки каан божодып ийди.
«Аңды тудуп экелигер!» — дешти.
Ол барган эки тайгыл
Ойто јана келгилебеди.[5]
Оноң ары барып јаткылаза,
Эки кызыл түлкү маңтады.
Олорды једип тепсин деп
Эки боро шоңкорды божотты.
Ол до барган шоңкорлоры
Ойто јана келбедилер.
Оноң ары барып јадарда,
Кайчы-јеерен эрјене ат
Көңкөрө јыгылып өлө берди.
Көк јини төгүле берди.
«Баатыр кижиниң ады
Бакага да турбас неме эмтир.
Орто јолго јетпей туруп,
Өлө бергени уйатту эмтир!» — деп
Эки каан айдыжып турдылар,
Ээрин айрып, јүре бердилер.
Анча-мынча барбай јүреле,
Камчы-јеерен толголо берди.
Бели сынып өлө берди.
Эки каан электешти,
Оноң ары јүрүп ийгиледи.
Јаан узак баргалакта,
Јаан ташту мөндүр келди.
Ол мөндүрдең коруланарга
Алтай-Буучайдың эргегиле
Түрген јапашты тудуп ийгиледи.
Оның алдына ыжыктандылар.
Је эки шоңкор келеле,
Эки эргекти тееп алып,
Ак айаска јоголо бердилер.
Оноң ары Аранай ла Шаранай
Эки каан, эки карындаш
Јери-јуртына јеткиледи.

Адазына мактанып келдилер,
Албатызына кыйгырып келдилер:
«Өлбөс бүткен Алтай-Буучай
Өлгөн сөөгин курт жип жат.
Баатыр бүткен Алтай-Буучайды
Бака, жылан челдеп жат!
Жердиң үстүн колго туттыбыс,
Жерге жетире биске мүргүгер!
Калганчы баатырды бастыбыс,
Качан да бистиң мөри болор!»
Оны уккан албатызы
Жерге жетире мүргүдилер:
«Ат камчызыла сокпогор,
Акту бисти кыйнабагар» — дешти.
Олордыг бу жыргалына
Адазы жаңыс бүтпей турды.
«Качан түбүнде барала,
Некелтү боло бербезин?» — деди.
Јаан карындаш Аранай
Эрмен-Чечен абакайды алды,
Кичү карындаш Шаранай
Јараа-Чечен кызын алды.
Тогус жылга той эдип,
Мында жыргай бербей кайтты.
Түбүнде бирде келеле,
Түбек болорын билгилебеди.
Онойдо жыргап жаткылады.

* * *

Алтай-Буучай баатырдың
Аңдап минер бай-чоокуры,
Малдап минер кайчы-жеерени,
Јууга минер камчы-жеерени,
Эки боро тайгылдары,
Эки боро шоңкорлоры
Эмди мында жуулдылар.
Эки эрдиң сөөктөрин
Курт-коңыстаң корыдылар,
Ийттең-куштаң чеберледилер.
Бир туштa камчы-жеерен
Мындый солунды нажыларына айтты:
«Аранай, Шаранай эки каан
Бу сөөктөрди келип өртөөргө
Белетенип жатканын билдим.
Эмди ле тутканча ырадар,
Олор таппас жерге апарар.
Шуурмак жеекен аралга
Олорды апарып, жажырар».

Кайчы-жеерен, камчы-жеерен,
Онойдо мында жөптөштилер.
Эки кара мүркүт болдылар,
Эки сөөкти тееп алып,
Үч тайганы ажа бердилер,
Арал жерге келип түштилер.
Түшчи кижи түженип таппас,
Тармачы кижи тармадап таппас,
Бек жерге бектедилер.
Оның кийининде камчы-жеерен
Арткандарын мынайда жакыды:
«Эки боро шоңкор,
Эки боро тайгыл,
Алтай-Буучайдың эки ады —
Бай-чоокур ла кайчы-жеерен,
Сөөктөрди слер каруулдагар.
Мен Алтай үстүн айланадым,
Жердиң үстүн эбиредим,
Эм-том барып бедирейдим!» —
Онойдо олорго айдала,
Турган жери артып калды,
Барган жери жок болды.
Салкын кептү уча берди,
Шуургандый шуңуй берди.

* * *

Эрмен-Чечен ле Јараа-Чечен
Аранай, Шаранай каандарды
Эм болгожын, меңгедип турдылар:
«Алтай-Буучайдың эди-сөөгин
Өртөбөгөн соңында коомой болор.
Түрген меңгдей барыгар» — дешти.
Аранай, Шаранай атандылар.
Эки абакайды кожо алдылар.
Ойын-жыргалга билинбей,
Долой олор омок келдилер.
Анча-мынча барган соңында
Алтай-Буучайдың жерине
Ат маңына жеткилеп келдилер.
Келген бойынча көрөр болзо,
Өлгөндөр сөөги жок болды.
Алтай-Буучайдың алтайын
Айландыра онно бедиредилер.
Бир де неме таппадылар.
«Чирип-чачылып калган» — дейле,
Ойто кайра жаныл ийдилер.
Анча-мынча болбой туруп,
Журттарына жеткилеп келдилер.

«Алтай-Буучайды өртөдибис» — деп
Адазына айдып келгилейт.
Оноң ары Аранай, Шаранай
Албатыны бактырып тургылады.
Акту јөөжөзин тоноп јүргиледи.
Алтай-Буучайдың үйиле, кызыла
Сайрап, байып, јада бергиледи.

* * *

Алтай-Буучайдың камчы-јеерени
Тын кийдирер эм табарга
Алтай үстүн айлана берди,
Јердиң үстүн эбиреде берди.
Јакшы эм табылбаста,
Јер-энезин эмди истеп,
Элес эдип учуп ийди.
Камчы-јееренниң барыжына
Кайа-таштар кожоңдоп јадат.
Кара агаштар бүктелип јадат,
Алтай үсти селеңдеп турат,
Агын суулар чайбалыжат.
Анча-мынча барган соңында
Јер-энезине[6] једип келди.
Јалын јайып, мүргүп ийди,
Шыркырада киштеп ийди.
Мындый сөслө комудалын айтты:
«Алтайына амыр јаткан,
Албатыга јаман этпеген,
Алтай-Буучай баатырды
Аранай, Шаранай өлтүрдилер.
Арга-сүмези не болор,
Айдып беригер, өрөкөн энем?»
Оны уккан Јер-энези
Үч кубулды чырайы.
Көстиң јажын туура тартала,
Мындый сөстү шүүлте айтты:
«Алтай-Буучай баатыр
Өлбөс болуп бүткен эди.
Алтай үстүнде каандарда
Оны јеңдеери јок эди.
Канайып өлгөн болотон?
Је, мынаң ары барзаң,
Јети јолдың белтиринде
Јетен кулаш куйрукту
Јеерен-кызыл түлкү туштаар.
Оны озо мактап ий.
Оноң болушты сурап көр,
Јер-энем айткан де.

Ол бирди сеге айдар,
Бир болужын јетирер.
Бу темдекти көргүс!» — деп,
Јети кырлу јес јебени*
Јер-энези алып берди.
Камчы-јеерен оны алала,
Оноң ары уча берди.
Јети јолдың белтирин
Көстөп мантап ийди.
Ай канатту куштаң түрген,
Айдып ийген сөстөң бачым
Јети јолдың белтирине
Једип келбей канайтты.
Јетен кулаш куйрукту
Јеерен кызыл түлкүни[7]
Көс једерден көрүп ийди.
Јалын јайып, мүргүп келди.
Комудалын айдып келди.
«Сени меге кем ийди?» — деп
Јеерен кызыл түлкү сурады.
«Јер-энем ийген эди,
Јети кырлу јес јебени
Керечи эдип берген эди» — деп
Камчы-јеерен каруун айтты.
«Јер-энениң айбызын
Укпаганча болбос турум.
Јадып эмеш уйуктайдым.
Јазалду түш көрөдим!» — деп
Јеерен кызыл түлкү
Камчы-јееренге каруун берди.
Оны уккан камчы-јеерен
Куйругын јерге јайа салды.
«Слердиң куйругар арай кату,
Бойымның куйругыма јаткайым» —
Јеерен кызыл түлкү айтты.
Түрүлеле, уйуктай берди.
Анча-мынча саат болбой,
Ойто мында ойгонып келди,
Камчы-јееренге мынайда айтты:
«Мынаң ары барар болзоң,
Тогус јолдың белтири болор.
Тогус јолдың белтиринде
Тогузон тогус толукту,
Тогузон тогус түнүктү
Јер кара өргө турар,
Ол өргөдө јуртаган

* Јебе — јаан гемене.

Тогус башту јелбеген бар.
Оныҥ баштарыныҥ белтиринде
Қунан койдый јааны
Қызыл-күреҥ меҥ бар.
Оны айрып алатан болзоҥ,
Алтай-Буучай тирилер,
Оны айрып болбозоҥ,
Акту бойыҥ өлөриҥ!»
Оны укқан камчы-јеерен
Айдары јок сүүнди.
«Алтай-Буучай тирилбезе,
Меге де јүрүм јок.
Оноҥ мен коркыбайдым,
Ого јетпегенче, токтобойдым.
Айтканыгарга алкыш болзын,
Оноҥ арыгызы мениҥ болзын» — деп
Қамчы-јеерен онойдо айтты.
Оноҥ ары элес этти,
Аткан октый уча берди.
Қанча јүзүн суулар кечип,
Қанча бийик туулар ажып,
Тогус јолдыҥ белтирине
Једип келбей канайтты.
Тогузон тогус толукту,
Тогузон тогус түнүктү
Јер кара өргө көрүнди.
Оны көргөн камчы-јеерен
Боро кучыйак болуп ийди.
Тогузон тогус түнүктеҥ
Ончозынаҥ карап көрди.
Чындап та көрүп јүргежин,
Тогус башту јелбеген
Баатырдыҥ бойы эмтир.
Қунан койчо јааны
Қызыл-күреҥ меҥдү эмтир.
Анча-мынча болгондо,
Тогус башту јелбеген
Јер кара өргөзинеҥ
Тогус баштары јайканыжып,
Тогус сагалы барбайыжып,
Чыгып келбей канайтты.
Теҥери түбин карап көрди,
Боро кучыйакты көрүп ийди.
«Мениҥ јериме мындый кучкаш
Қанайда келген болотон!» — деди.
Ок-саадагын аларга
Ойто кайра өргөгө кирди.
Ол тужунда камчы-јеерен

Чөйүлишкен курт болуп јерге түшти,
Јер алдына кире берди.
Тогус башту јелбеген
Ойто кайра чыгып келет,
Ок-саадагын тартып ийет,
Теҥери түбин карап көрөт,
«Боро кучкаш кайда?» — деп,
Көргөн кучкажын таппай калат.
Бу тужунда камчы-јеерен
Јер алдынаҥ чыга конды,
Јелбегенниҥ көксине тепти.
Тогус башту јелбеген
Тайга јыгылгандый јыгылды,
Бууры талып, јада берди.
Бу тужунда камчы-јеерен
Қунан койдый кызыл меҥди
Қодоро тишле үзе сокты,
Аттыҥ јаҥыс кылы болуп,
Теҥери түбине чыга берди.
Алтай-Буучайдыҥ сөөгин көстөп,
Октоҥ түрген учуп ийди.
Орто јолго једип келеле,
Јер-энезине токтоды,
Не болгонын айдып берди.
«Алкыжым болзын, камчы-јеерен!
Бу алган эмле сен
Алтай-Буучайды тиргизериҥ,
Эркемел јаш уулчакты
Эмдейтен эм өскө јерде» — деп
Јер-энези онойдо айтты,
Қара торко арчуул берди,
Эзендежип мында айрылышты.
Оноҥ ары камчы-јеерен
Салкын кептү учуп ийди.
Анча-мынча барган соҥында
Шуурмак јеекен аралга јетти.
Мында арткан најыларыла
Эзен-јакшы угушты.
Алтай-Буучай баатырдыҥ
Эки эргегин эптей тутты,
Эки будын эбине салды,
Қунан койдый јааны
Қызыл-күреҥ меҥди
Кескен јерлерине јышты,
Қара торко арчуулла јаҥыды.
Арткан меҥди көдүре
Алтай-Буучайдыҥ оозына салды.
Сунган колын тарткалакта,

Алтай-Буучай тура jүгүрди,
Jаан үнденип каткырып айтты:
«Кандый узак уйктагам?» — деди.
Ары-бери керилип басты,
Айландыра шиңдеп көрди.
Кеен jаланғдый төжин сыймады,
Jалаң бодолду алаканын уужанды.
Таң чолмондый көзи каткырды.
Үч аттарын изү окшоды,
Эки тайгылын эркелеп сыймады,
Эки шоңкорын ийинине отургусты.
Jууга минер камчы-jееренди
Алтын ээриле ээртеди,
Катан чүмин чүмденди.
Нөкөрлөриниң чеберлеп алган
Jуу-jепселин кийинди.
«Аранай, Шаранайга барадым!» — деп
Ачу тыңыда кыйгырды.
Адына мында мине сокты.
«Акыр, нөкөр Алтай-Буучай! — деп
Камчы-jеерен ады айтты, —
Аранай ла Шаранайды jууларга
Кайчы-jеерен чыдажар.
Сен оны минип бар.
Мен дезе мында артып,
Эркемел уулыңды тиргизер
Эп-аргазын бедирейтем!» —
Камчы-jееренниң ондый jөбин
Алтай-Буучай jарадып укты.
Камчы-jееренди божодоло,
Кайчы-jееренди ээртеп минди.
Ары болуп элес этти,
Алтай үсти селес этти.
Бийик кырлар каборто jарылды.
Кара агаштар каборто сынды.
Теңери булуды jерге түшти,
Jер тоозыны өрө чыкты.
Кайчы-jеерен аттың
Турган изи артып калды,
Барган изи jок болды.

* * *

Алтай-Буучайдың табыжын
Аранай, Шаранай угуп ийдилер.
Амадаган өштүни уткуурга
Кал черүзин jепседилер,
Канча баатырларын jуудылар.

Jери-jуртына jетирбеске
Удура jолго меңдеп келдилер.
Кара-болот кырга jеделе,
Алтай-Буучайды ондо сакып,
Оду салып jаткылады.
Онойдо мында jатканча,
Jылдык jердең үн угулды,
Айлык jерде ат көрүнди,
База көрүп тургулаза,
Кайчы-jеерен атту
Алтай-Буучай келип jатты.
Муң черүдий бодолду болды,
Канча jерди бүркен клеетти.
Jүс аттың тибирти угулат,
Jүс баатырдың кыйгызы угулат.
Анча-мынча болбоды,
Кара болот кырга jууктады.
Аранай, Шаранайдың черүзи
Ок-саадакты божоттылар.
Мөндүр чилеп төгүле берди,
Күннің көзи бөктөлө берди,
Айдың көзи карануйланды.
Je Алтай-Буучай баатырдың
Адының түгине тыгынбайт,
Бойының тонына кадалбайт.
Аранай, Шаранайдың окторы
Jалбыраktый jалангдап учат,
Көбөлөктий көжүги учат.
Jаан саат болбоды,
Кара болот кырды
Кайчы-jеерен адыла
Алтай-Буучай баатыр
Оодо тептирбей канайтты.
Кара болот үлдүзиле
Бүрте чаңнай канайтты.
Ол тайганың оодыгыла
Аранай, Шаранайдың черүзин
Көп jаның үзе тенестти,
Көрнөөлөп өртөп келди.
Анча-мынча болбой туруп,
Аранай, Шаранайга jаба jетти,
Jака бойдоң тартышты.
Jыдабыла jүрекке сайыжат,
Үлдүбиле мойынына jыжыжат.
Аранай, Шаранайды экилезин
Катай тудала, кажыктый,
Экүни мында согуштырат.
Аранай, Шаранай jада түшкиледи,

Јаҥыс баатыр болуп ийгиледи.
Ойто турган бойынча,
Алтай-Буучай баатырла
Ээчий-теечий тудушкылады.
Јети јылга тудуштылар,
Јерге кем де түшпеди,
Тогус јылга тудуштылар,
Бирүзи де јерге јыгылбады.
Эмди ле көрүп јүргежин,
Эрмен-Чечен ле Јараа-Чечен
Алтай-Буучайдыҥ буды алдына
Малдыҥ чөбин таштагылайт,
Аранай, Шаранай баатыр алдына
Карагай чочогойын төккүлеп јүргилейт.
Ачынбас бойы Алтай-Буучай
Айдары јок мында ачынды.
Ачу-корон кыйгырды:
«Коронбыла азырайла,
Алтай-Буучайды бир басканыгар.
Аштап јаткан тужунда
Аҥ эдиле азырайтам слерди.
Кееркеп јакшы јүрзин деп,
Кишле слерди оройтом.
Нениҥ учун экинчизин
Меге кара санадыгар?»
Тогус кат күлер таманду
Кара маак ödүгиле
Эки келинди тееп ийди.
Алты кырды ажыра тепти.
Анча-мынча болгондо,
Алтай-Буучай баатырдыҥ
Эди-каны изип келди,
Эр ийдези көптөп келди.
Эки кабагын јемире көрди,
Эки көзи кандала берди.
Эки кааңды катай тудуп,
Ак айаска алып чыкты,
Ак булутка көмö тутты.
Үч темденип көдүреле,
Јердиҥ јети кадына јетире
Көмö согуп ийбей кайтты.
«Амыр јаткан јуртымды
Нениҥ учун чачтыгар?
Бала-кадыт сөзине бүдүп,
Мени не керек өлтүрдигер?
Ада тужугарда арткан
Алымыгар менде бар болды ба?
Эне тужугарда берген

Эскигер менде артты ба?
Алты үйениҥ туркунына
Алтай үстүн чакпыратканыгар,
Амыр јаткан албатыны
Јурттынаҥ слер айдаганыгар!
Кулунду беениҥ кулунын айрып,
Кунукчылду киштеткен слер.
Јаш баланы эмчегинеҥ айрып,
Көп ыйлаткан слерлер!
Онын каруузына эмди туругар!» —
Алтай-Буучай онойдо айдала,
Кара болот үлдүзиле
Аранай, Шаранай экүниҥ
Јүрек төскö кезе сайды,
Јүрек канын агызып ийди,
Тош тайганы кодороло,
Олордыҥ сööгин бектеп койды.
Ойто адына минеле,
Аранай, Шаранайдыҥ јуртына келди.
Албатызын «Јуулыгар» — деди.
Албаты-јон јуулганда,
Алтай-Буучай мынайда айтты:
«Үргүлјиниҥ үч үйеге
Слерди кыйнаган кааңдар,
Јыргап јаткан слерди
Ачуга салган кааңдар —
Аранай, Шаранай эки карындаш —
Јажын чака базылды.
Ортогордоҥ башчы тудуп,
Мында слер јуртарзаар ба?
Азыйда јаткан јеригерге
Ойто јанып баразаар ба? —
Онызы слердиҥ бойыгарда.
Öштүгерди мен базып бердим,
Оноҥ арыгызын бойыгар билигер!» —
Алтай-Буучай онойдо айдала,
Кайчы-јеереңди бура тартты.
Аранай, Шаранайдыҥ адазы
Койдый бажы кажайган,
Чоргодый бойы бököйгöн,
Шалта-Белтей деп атту öбögöн
Алтай-Буучайга мүргүди:
«Эки уулымды айдып тургам,
Мениҥ сөзимди укпагандар,
Алтай-Буучайга чыдарыбыс дешкен.
Мени олордыҥ адазы дейле,
Öлтүрер болзоҥ — бойыңда,

Артырар болзоң — бойыңда».
Алтай-Буучай адын токтотты,
Карыганды шиңдеп көрди.
Карууна мынайда айтты:
«Мен карыгандарды кырбайтам,
Каршуларым ла јеңежетем.
Өлөр күниң јеткенче,
Отургайзың јуртыңа!»
База көрүп эмди турза,
Эрмен-Чечен ле Јараа-Чечен
Ойто мында једип келгендер.
Оны көргөн Алтай-Буучай
Олорго јаба јортуп келди.
«Кандый өлүм керек?» — деди.
«Бис сениле јанарыбыс» — деп,
Эрмен-Чечен ыйлап айтты.
«Мен сениң кызыңа» — деп
Јараа-Чечен ыйлап айтты.
Је Алтай-Буучай јымжабады.
«Бойыгарда буру» — деди.
Тогус чардың терезиле
Толгоп эткен камчызын
Оң колыла талайды,
Ол экүни катай сокты.
Тоозындый олор бурлай берди,
Тумандый кайыла бергиледи.
Оноң ары јортордо,
Кара албаты уткуп келдилер,
Комудалын мынайда айттылар:
«Атту-чуулу Алтай-Буучай,
Бистиң башчы болугар.
Алтайыгарга кожо анарыгар.
Бисти мында таштабагар!»
Оны укkан Алтай-Буучай
Узак олорло тартышпады,
Кара болот үлдүзин алды,
Калыкка мынайда айтты:
«Чике чийген јериме
Түндү-түштү барыгар.
Туура чийген јериме
Конуп, амыран, барыгар!»
Онойдо олорго айдала,
Ары болуп элес этти.
Кара болот үлдүзиле
Кара јерди чийе берди.
Анча-мынча болбой түруп,
Албаты көзинең јылыйды.

Алтай-Буучай баатыр
Аранай, Шаранайды некеерде,
Эрјинелү камчы-јеерен
Эркемелди тиргизер
Эмди бедиреп көндүккен болгон.
Алтай үстүн айланып,
Јердиң үстүн эбирип,
Јер-энезинең барып уккан.
«Теңериде јуртаган
Теңери-кааннын кызы бар,
Оны барып экелер болзоң,
Эркемелди тиргизериң» — деген.
Оны уккан камчы-јеерен
Ай канатту шоңкор болуп,
Теңери түбине чыга берди.
Теңери-каан јерине
Једип келген, мында јүрди.
Эмди көрүп шиңдеп јүрзе,
Теңери-кааннын јаңыс кызын
Үлкер-каан уулына
Кудалап койгон ол эмтир.
Үлкер-кааннын кызычагы
Ай толодо сыргалуга
Айылдап келип јүретен эмтир.
Кара јорго атка минип,
Ойногылап јүретен эмтир.
Оны билген камчы-јеерен
Үлгер-кааннын кызычагы
Үлгерчи деп кыс болды.
Јайа түшкен чачы түңей,
Јалкын ошкош чырайы јаңыс,
Каткырып ийген каткызы түңей,
Өрө өскөн сыны јаңыс
Мында болуп јазанып алды.
Кара јорго атка минип,
Кожоң-комусла једип келди.
«Кожо ойноолы» — деп каткырды.
Темене-Коо каруузына:
«Ай толодо келбей,
Нениң учун меңгединг?» — деп
Темене-Коо оноң сурап,
Удура чыккан, мында турды.
«Сен јеңемди көрбөгөмдө,
Каборто бойым јок немедий.
Оның учун келдим» — деп
«Үлгерчи» каруун айтты.

Темене-Коо ло «Ӱлгерчи»
Кара јоргого учкаштылар.
Ары-бери јелдирдилер.
Теңери-каан абакайыла
Күн чагылган өргөзинең
Чыгып келген — олорды көрөт,
Ат јоргозын мактагылайт.
Анча-мынча болгондо,
Кара јоргоның эди изиди,
Эки кырланғды ажа берди.
Оноң ары јерди көстөп,
Шоңкор кептӱ шуңуп ийди.
Јаңыс кызын алдырганын,
Камчы-јееренге мекелеткенин
Теңери-каан билбей калды.
Једижер аргазы јок болды,
Эки јалмажын согынды,
Эмегениле экӱ ыйлашты,
Балазына јаңы килешти,
Баштарын јара согындылар.
Арга јок отура калдылар,
Кайдаң табарын билбедилер.
Кара јорго аттың дезе
Турган изи артып калган,
Барган изи јок болгон.

* * *

Камчы-јеерен теңеридең
Темене-Кооны алып тӱшти.
Эркемелдиң сөөгине келди.
Эмди көрӱп турар болзо,
Кайчы-јеерен атка минген
Алтай-Буучай баатыр
Озогызынаң он артык чырайлу,
Эртегизинең эки артык ийделӱ,
Эки көс таң чолмондый,
Эки качар кызыл марал,
Баатыр чырайы омок
Мында турбай канайтты.
Алтай-Буучай баатыр
Темене-Кооны көрӧлӧ,
Уткуй базып мында келди.
Камчы-јеерен адынаң
Колтыктап оны тӱжӱрди.
«Мен кайда келгем?» — деп,
Темене-Коо кайкап айтты,
Эки көзине јаш айланды.
«Слерди бери экелгени

Камчы-јеерен ат болды,
Слердиң биске керектӱгер
Айдары јок јаан болды.
Балтыр кежик јаш бала
Өштӱлерге өлтӱрткен,
Оны јерге көмөргө
Коркушту биске кӱч болгон.
Оның учун слердиң
Болушты көрөргө алдырдыбыс» — деп
Алтай-Буучай онойдо айтты.
Темене-Кооны колынаң тутты.
«Ондый болзо комудабазым,
Озодо айтсагар — келер эдим!» — деп
Темене-Коо омок айтты.
Ак торко арчуул алды,
Эркемелдиң ӱйе сөөгин
Ончо эбине јазап ийди,
Арчуулыла јаңып ийди,
Ак сӱттең чачып ийди.
Эркемел деп уулчак
Эди-каны толо берди,
Ӱзӱк сөөги тудужа берди.
Көрөр-угарга јетпей,
Тап тура јӱгӱрип келди.
Өрө болуп керилип ийди,
Алтайды көрӱп, каткырды.
«Темене-Коо энем!
Өчкөн одым кӱйдӱрдигер,
Өлгөн мени тиргистигер.
Слер мениң чын энем!» —
Эркемел тың кыйгырды,
Темене-Коо алдына
Тизеленип мӱргӱди.
«Јакшы болзын кӧркийлерим!» —
Темене-Коо онойдо атты,
Турган јерине карлагаш болды,
Теңери тӱбине учуп чыкты.
Алтай-Буучай ла Эркемел
Алаң кайкап көрӱп калды.
«Барбаза кайдат?» — деп санангылады.
Анча-мынча болгондо,
Темене-Коо ойто тӱшти,
Эки көстӧ јашту келди.
«Быјар јерде болгоныг деп
Адам мени јууктатпады,
Каандарды кырып јӱрер,
Мени мактап кӱндӱлебес,
Алтайдың аңын кырып адар,

Меге берӱ табыштырбас
Алтай-Буучайга болушкан болзоң.
Оныла јажына јурта,
Мениң јериме чыкпа! — деп
Адам мени јаман айтты,
Каргап мени ойто сӱрди!» — деп
Темене-Коо мынайда айтты.
Алтай-Буучайга эрке көрди.
«Алдырбас, Темене-Коо!
Аданғның айтканы ачу да болзо,
Арт кийинин көрӱжерибис.
Электеп сени сӱрген де болзо,
Эртен-соңузун билижерибис.
Одыбысты бир кӱйдӱреели,
Орыныбысты бирге тургузаалы,
Тирӱ јажыбыс бириктирип,
Јаңыс болуп јуртайлы.
Јаңыс уулыма эне болугар,
Јажына меге эш болугар!» —
Алтай-Буучай онойдо айтты,
Темене-Коонын колын тутты.
«Мениң кӱним, мениң одым!
Айткан сӧзиң алтыннаң баалу.
Көргӧн көзиң кӱннең јаркынду.
Мениң колымды алар туруң,
Мениң јӱрегимди билер туруң!»
Темене-Коо онойдо айтты,
Оң колын ичкеери сунды.
Јажына јӱрӱмин бириктиргиледи.
Бай-чоокыр атка болгожын,
Темене-Кооны миндирди,
Кайчы-јеерен атка дезе
Эркемел уулын миндирди.
Канатту Камчы-јееренге
Алтай-Буучай бойы минди.
Азыйдагы јуртын көстӧп
Јелип ийбей канайтты.
Эки тӱңей көк тайгылдар
Коштой јелип брааткылады,
Эки боро шонкорлоры
Теңери тӱбиле учкылады.
Кожоң-комусла јӱрӱп ийдилер,
Коштой агаштар бийелеп турдылар.
Анча-мынча барганда,
Азыйдагы јуртына једип келди.
Аранай, Шаранайдаң келген калык,
Алтай-Буучайды ээчиген албаты
Кажы јерде јеткилеп келтир,

Айылдарын туткан эмтир.
Јылкы саап, кымыс эткен,
Ийнек саап, чеген эткен.
Мында јыргап тургулады.
Кожоңло баатырын уткугылады.
Ол кӱннең ала эмдиге
Олордың јыргалы божоголок.
Улу ийделӱ Алтай-Буучай
Улустар санаазынаң чыккан јок.
Он ӱйеге чӧрчӧк болды,
Одус ӱйеге кожоңго кирди.
Албаты оны мынайда мактайт:
«Канатту бӱткен камчы-јеерен
Качан да болзо карыбазын!
Калыкка кару Алтай-Буучай
Канча ӱйеге ундулбазын!»

АЛЫП-МАНАШ

Јаш агаштары бўр саргарбас
Јажыл кеен Алтайда,
Јайгы куштары ўн серибес
Јараш јырғалду кеен јерде,
Тогус тўңгей кырлу
Қара тайга колтугында,
Тогус тегерик булуңгду
Қара көлдиң јарадында,
Агаштар, өлөңдөр өзөрдө,
Олорбыла кожо бўткен,
Бажы куудый кажайган,
Тижи куулыдый саргарган,
Бар-чоокур атка минген
Байбарак деп баатыр јуртады.
Эки көстиң ортозында
Одус кучалу койлор тургадый,
Эки јарын ортозында
Одус айгырлу мал тургадый.
Таң чолмондый көс чагылат,
Қош аркадый кирбик өзөт.
Қолоң кептў кеjегези
Эки тақымга* оролот.
Албатыдаң алган эжи
Эрмен-Чечен абакай болды.
Қачан тушта Эрмен-Чечен
Эки јаак кызыл марал,
Эки көзи оттый кўйген.

---

* Тақым — тизениң ўйезиниң ичјаны.

Эрмек сөзи комустый
Јымжаганча төгўлип отуратан,
Эткен кебин көргөндө,
Јик танылбас кеен болотон.
Олор экўниң азыраган балдары
Турганы эки бала болгон:
Эрге берер кыс бўткени
Таң алдында чолмондый көстў,
Солоңгыдый бөкөн кабакту
Эрке-Коо кыс болды.
Јуртка артар уул бўткени
Қызарып агар каны јок,
Қыйылып өлөр тыны јок,
Қоо кырлаң тумчукту,
Қош аркадый кабакту,
Јарын бойдо јапшары јок.
Омырткада ўйези јок,
Эки јаак кан кызыл,
Эки көзи от-јалбыштый,
Ак-боро атка минген
Алып-Манаш баатыр болды.
Јаңыс бўткен уулын
Јаман атка салбаска,
Көкси ойлу јараштаң,
Көзи оттый чоктудаң талдап,
Қыргыс-каанның кызын
Қызыл марал чырайлу,
Күмўш сары чачту
Күмўжек-Ару јарашты
Алып бербей канайтты.
Бир күн Алып-Манаш
Ай судурлу бичигин алды,[9]
Айландыра тудуп кычырып көрди.
Айга, күнге эбире тутты,
Алтай ўстўнде не барын
Айладып көрөр сагыжы келди.
Қаандардың ийделўзин
Билип алар күўни келди.
Ай судурын айландырып көрзө,
Алтан кааңды акалаган,
Јетен кааңды јеңдеген,
Қызаратан каны јок,
Қыйылып өлөр тыны јок,
Јер-теңери бириккенинде
Ак-буурыл атка минген
Ак-каан деп каан јуртаптыр.
Эрге бербес Эрке-Қаракчы деп
Эрке јараш кызы бар эмтир.

Алтан алып кудалап бартыр,
Барган изи эскирип калтыр,
Ойто изи жок эмтир.
Жетен кезер кудалап бартыр,
Жердеги изи артып калтыр,
Ойто изи жок эмтир.
Канча баатырдын тынын баскан
Казыры коркушту каан эмтир.
Жердин үстүнде оны
Жеңдеер күчтү неме жок эмтир.
Оны билген Алып-Манаш
Отуруп болбой база берди,
Күмүжек-Ару эжиле
Күүнзеп жакшы эрмектешпес болды.
Кара көзине кан тартылган,
Кату кабагын жемире көргөн,
Кара бүрүнге түже берген,
Кайкамчыкту жүрбей кайтты.
«Албаты канын көл эткен,
Аттар сөөгин тайга эткен,
Кезерлерди кезип өлтүрген,
Баатырлардын бажын баскан,
Ак-буурыл атту
Ак-кааңды жедип көрбөйинче,
Амтанду аш жибезим,
Алган эжимле жатпазым» —
Алып-Манаш баатыр
Онойдо бойында бек сананды.[10]
Атанып барарга каран шыйдынды.
Алып-Манаштын ондый чырайын
Ада-энези, жаңыс сыйыны,
Абакайы Күмүжек-Ару
Ончолоры көрүп алдылар.
Кару үниле сурадылар:
«Канатту ак-борого минген
Алып-Манаш баатыр,
Аштап не керек жүрезиң?
Алтын орынга жадып конбой,
Агаш-ташты неге аралайзың?»
Оны. уккан Алып-Манаш
Оң колын өрө көдүрет,
Ачу-корон кыйгырып айдат:
«Жер-теңгери табышканында
Ак-буурыл атка минген
Ак-каан журтап жат.
Кижи жүзин көрбөгөн,
Кирлү колло тутпаган
Эрке-Каракчы деп кызы бар.

Одым оныла бирге күйген,
Орыным оныла бирге төжөлгөн.
Оны жедип албаганча,
Жалмажымды төжөккө салбазым!
Бажымды жастыкка тийдирбезим!»
Оны уккан Эрмен-Чечен энези
Эки тизеге чөгөдөди,
Оң тулуңун сыйманды,
Мындый сөслө кожоңдоды:
«Улустарга сени мактадарга
Угы жакшыны алып бергенис.
Жүрегиң ырысту жүрзин деп,
Жүзи жарашты талдап алганыс.
Санааң омок жүрзин деп,
Сагыштуны талдап алганыс.
Ада-энеңнин ол сөзин
Тыңдап уксаң сен кайдар?
Күнге түңгей Күмүжек-Арунын
Күүнин жандырбазаң сен кайдар?»
Алып-Манаш карууна айтты:
«Кару бүткен кайран энем,
Азыраган карыган адам,
Кожо чыккан жаңыс сыйным,
Сары торко тонымның
Эдегинең тутпагар.
Сананган менин жолымды
Ойто кайра тартпагар!
Ат өлбөскө алтын эмес,
Ак-борого килебегер!
Эр өлбөскө мөңкү эмес,
Алып-Манашка ачынбагар!
Оң колыгарды сунугар,
Жакшылажып алайын,
Оң жаагыгарды беригер,
Окшоп алып барайын!»
Энезинин кожоңына
Алып-Манаш онойдо айтты,
Ак-боро адына минип,
Ары болуп жортуп ийди.
Айылдаң ыраап баргалакта,
Күмүжек-Ару жүгүрип келди.
Алтын чылбырдаң ала койды,
Койу үниле кожоңдой берди:
«Журтабаза да — журтаганыбыс,
Жакшылажып айрылза кайдар?
Сүүбезе де — сүүшкенибис,
Сүме суражып айрылза кайдар?
Оң колыңды бери сунзаң,

Бектеп тудуп, мен артайын.
Оң јаагынды бери берзең,
Эрке окшоп алайын».
Оны укkан Алып-Манаш
Күмүжек-Аруны эрке көрди,
Јаланг болгон алаканын
Јайа тудуп јакшылашты.
Кызыл марал оң јаактаң
Эркелү тынгыда окшоды:
«Чын, јуртабаза да — јуртаганыбыс.
Јолыма кара санабай арт,
Сүүбезе де — сүүшкенибис,
Сүме алкыжың айдып бер.
Ат өлбөзө, айланып келер,
Алтын түги сынбас келер.
Эр өлбөзө, эбирип јанар,
Эзен јакшы ол угужар.
Каргап јаман сөс айтпа,
Јакшы болзын, Күмүжек-Ару!» —
Алып-Манаш онойдо айтты.
Аттың оозын бура тартты,
Ары болуп учуп ийди.
Турган изи артып калды.
Барган изи јок болды!

* * *

Ол күннең ала
Ак-боро атта сооду јок,
Алып-Манашта уйку јок,
Элес эдип учуп ийди.
Эрјенелү ак-боро ат
Таспа болуп чөйиле берди,
Тамыр кептү кырлайып браатты.
Айдың бажы айланып өтти,
Јылдың бажы јылыжып өтти.
Түмен талай кече берди,
Түмен туулар ажып турды.
База бир болгонып, көрүп турза,
Канатту ат кечип болбос,
Кайыкту кеме токтоп болбос,
Шуургандый шуулап јадар,
Ак көбүги анданып јадар
Казыр сууга јетпей кайтты.
Өрө-төмөн кыйкап* јортты,
Кечер кечү таппай јүрди.

* Кыйкап — кыйулап, јаратап.

База бирде көрүп турза,
Коо кырлаң кеберлү,
Ат айланбас сынду
Тос кеме көңкөрө јатты.
Оны көргөн Алып-Манаш
Ого јаба јортуп келди,
Камчы сабыла аңдандырып ийди.
Куу кемениң алдынаң
Куу чылап бажы кажайган,
Куулы чылап тижи саргарган,
Самтар тонду карыган өрөкөн
Тура јүгүрбей канайтты.
Карыган бир кезек ајыктап көрди,
Эрмек айтпай, шиңдеп турды.
Онойтконының кийининде
Карыган тың үшкүрип ийди,
Мындый сөстөр айтты:
«Ээ, Алып-Манаш баатыр,
Байбарак баатыр адаң,
Эрмен-Чечен энең
Көзи јакшыны талдап,
Көкси санаалуны бедиреп,
Айылду сени эткен эди.
Нениң учун кунукчыл сен,
Нени бедиреп јүрүң сен?»
Алып-Манаш баатыр
Карыганла көп ченешпеди,
Ак-борозынаң түшти.
«Кечиригер мени» — деп сурады.
Карыган тың мойношподы,
Кемезин сууга ийде салды.
Алып-Манашты ады-бойыла
Түрген суула кечирди.
Суу ортозына једерде,
Одош отурган карыган көзинең
Јаш мелтиреп көрүнип келди,
Чырышту јүзине јолдоп акты.
Оны көргөн Алып-Манаш
Өрөкөннөң мынайда сурады:
«Нени сананып, ыйладыгар?
Јажырбай, меге айдыгар!
Албатыда арга бар,
Айса, болушты јетирерим.
Элде-јондо сүме бар,
Айса, сүмени айдарым» —
«Мениң ыймда мак бар беди?
Је ондый да болзо, чынын айдайын:
Мен сеге килеп ыйладым,

Бажым куудый кажайганча,
Тижим куулыдый саргарганча,
Бу сууның јарадында јаткам.
Бу кемеле улустар кечиргем.
Сендий ок көзи јаркын отту,
Көгүстери ойгор санаалу
Канча баатырларды кечиргем.
Је ол баргылаган баатырлардың
Бирүзи де ойто келгилебеди.
Барган изине баргаа өсти,
Өлгөн-тирүзи билдирбес болды.
Эмди сениң јаш јүрүмингди
Ондый ок түбек сакып јат.
Оның учун көстиң јажын
Тудуп болбогоным ол болды.
Кайран сеге ичим ачып,
Ыйлаганым ол болды».
Карыган онойдо айдарыла*
Суу јарадына кечип чыктылар.
Алып-Манаш баатыр
Ай каптыргазын ача тартты,
Тогус кырлу јес согоонды**
Карыганга берип, мынайда айтты:
«Мениң өлгөн-тирүмди
Бу согоонноң билеригер.
Өлүп калзам, кыйналып јүрзем,
Јес согоон татка јидирер,
Јеңдеп јүрзем, омок болзом,
Күн ошкош јалтырап јүрер».
Онойдо калганчызын айдала,
Алып-Манаш адына минди,
Јалаң болгон алаканын
Јайа тудуп јакшылажала,
Ары болуп јелип ийди.
Оноң ары көндүгерде,
Ак-бороның тибирти
Јүс аттың тибиртиндий,
Алып-Манаш кожоңы
Јүс баатырдың кожоңындый,
Шуургандый күүлей берди,
Шоңкор куштый учуп ийди.
Күн чыккан деп көргөндө,
Күн ашканы болор эмтир.
Ай ашкан деп көргөндө,
Ай чыкканы болор эмтир.

*Айдарыла — айдып божоордо.
** Согоон — ок.

Эрјенелү ак-боро ат
Јабыс јерге басканда,
Кара көлдөр кайнап калат,
Батпак-батпак тууларды
Ак чөл эдип таптай базат.
Бийик-бийик туулардың
Көксине базып јүрүп отурат.
Түндү-түштү барганда,
Ак-буурыл атка минген
Ак-каанның јерине,
Јер-теңери төзине
Једип келбей канайтты.
Эрјенелү ак-боро
Кенетийин тура түшти.
Алын колын алынбай,
Кийин будын тартынбай,
Оң кулагы болгожын,
Теңери түбин тыңдай берди,
Сол кулагы болгожын,
Јер-јеңисти шиңдей берди.
Јерге јаба өскөндий,
Кыймык этпей тура түшти.
Алып-Манаш адынаң түшти,
Мындый сөслө сурап укты:
«Өлөрибисти билдиң бе?
Өзөрибисти сестиң бе?
Нениң учун јол ортодо
Токтоп турдың, ак-бором?».
«Барган изибис бар болор,
Ойто изибис јок болор,
Өлбөгөн бойыбыс өлөрибис,
Барбаган бойыбыс барарыбыс.
Оноң башка неме билбедим,
Артык айдар сөзим јок». —
Эрјенелү ак-боро ат
Шыркылдада киштейле,
Онойдо каруузын айтты.
Ойто катап јер төмөн
Кунукчылду көрө берди.
Оны уккан Алып-Манаш
От кептү изип чыкты,
Кара көскө кан чагылды,
Кату кабакты јемире көрди,
Кату үниле мынайда айтты:
«Тыштың сениң кирлү туулак,
Ичиң сениң јажыл јин.
Өлөр мениң тынымды,
Өзөр мениң јажымды

Сен билетен болгоң бо?»
Ак-боро адының оозын
Эки кулак төзине јетире
Алтын суулукла ыра тартты.
Тогус чардың терезинең
Толгоп эткен камчызыла
Јалмаш эдин јара сокты,
Ак сööги кажайа берди,
Торсук эдин толгой сокты,
Томук кажыгы көрүне берди.
Ак-боро ат
Оноң ары учуп ийди,
Ак булуттың алдыла барды.
«Акыр, Алып-Манаш баатырым,
Айтканымды укпадың,
Ат јолына көрүжерибис,
Јаактарым ыра тарттың,
Јаан саадабай билериң.
Јалмаш эдим јазылбаганча,
Јаагым ойто бүтпегенче,
Сениле мен öштöжöрим,
Бир тужунда санандырарым» — деп
Ак-боро бойында сананды.
Анда да јок учуп ийди.
Је анча-мынча барганда,
Ак-кааннын мал чагына јетти.
Алып-Манаш баатырдың
Алтын сыны уурлады,
Эки көскö уйку түшти,
Ээр кажына көңкöрö јыгылды.
Арай билинип, аттаң түшти,
Аттың ээрин алып ийди.
Јалаң болгон кежим-токумды
Јаан акка јайа таштады,
Ай кеберлү арташ ээрди
Баш алдына јастанып ийди,
Чирей тееп уйуктай берди.
Эрјенелү ак-боро ат
Ак öлöңгö анданып ийди,
Ак чечектең üзүп јиди,
Јаркынду ак чолмон болуп
Теңери түбине чыга берди.
Көстиң јажы јаңмырдый
Теңериден төгүлип турды.

Бир күнде ак-буурыл атту
Ак-кааннын јалчылары
Қабырган малын айдаганча,
Қара тууга чыгып келдилер.
Мал күдер ак јалаңын
Айландыра шиңдеп көрдилер.
Эмди көрүп турар болзо,
Көс једерде — ак чöлдö,
Мал турлузы — одорлу јерде
Тосток кара кырлаң бүттир.
Ол кырлаңның учында
Эки алтын сойоктор öстир.
Эки сойоктың ортодо
Қара межелик бүдүп калтыр.
Ол кара межеликтең
Айдып болбос шуурган чыгат,
Агаш-ташты көчкölödип турат.
Турган агаштар тазылыла кодорылып,
Јадыктар јериле кодорылып,
Таштар талкандый оодылып,
Көчкölöп јатканы көрүнет.
Суулар јарадынаң ажынат,
Туулар кайыштый бүктелет.
Оны көргön јалчылар
Қабырган малын таштадылар.
Арыыр-чылаарын билинбей,
Ак-кааңга меңдедилер.
Анча-мынча болгондо,
Алтын öргöниң эжигин
Јаңыс тудуп ачтылар.
Оң тизелерин чöгдöйлö,
Мындый комудал айттылар:
«Қалак-кокый, кааныбыс,
Ак бүткен јерлеристе
Төңдöр öскönин бис көрдибис.
Салкын кирбес алтайыска,
Шуурган түшпес јерибиске
Шуурган түшкенин бис көрдибис!»..
Оны уккан Ак-каан
Бай ширеедең түже калыды.
Теңеридий күзүрт этти,
Темир кептү шыңырт этти.
Ак болот үлдүзин
Оң билекке орой тутты,
Ачу-корон кыйгырды:
«Мен билбеген немени
Слер кайдаң билгенеер?
Ооско јарабас төгүнди
Нениң учун айттыгар?»
Үч јалчының баштарын
Кезе чаппай канайтты.

Төртинчизин кезерге
Үлдүзин катап көдүрди.
«Қалак-кокый, кааным,
Қулдар бажын кеспегер,
Қуулгазынду неме болзо,
Мен барып көрүп келейин» — деп
Јети башту јелбеген
Ак-кааңга онойдо айтты.
Је казыр бүткен Ак-каан
Талайган колын тудунбай,
Төртинчи јалчыныҥ бажын
Кезе чаппай канайтты.
«Түрген барып көрүп кел,
Төгүн-чынын айдып кел!»—
Јети башту јелбегенге
Ак-каан онойдо айтты.
Јети башту јелбеген
Ак өргөдөҥ чыга јүгүрди,
Ай малтазын ала койды,
Тогус тудам тал чыбыкты
Қурына эбире кыстап ийди.
Көк буказына минеле,
Ак јалаҥды эмди көстөп,
Маҥтадып ийбей канайтты.

Анча-мынча барганда,
Агаш-таштыҥ көчкөзи келди,
Буказын туура тарткалакта,
Ол көчкөлө кожо барды.
Јети оозыла кыйгырды,
Көк буказы огурды.
Је айрылар арга јок болды.
Санаазы энделе берди.
Бир оҥдонып көрөр болзо,
Қара јышту куйда кириптир.
Оны шиҥдеп көргөлөктө,
Алып-Манаш чыгара тынды
Јети башту јелбеген
Агаш-ташла кожо
Қанча сууны кечире,
Қанча тууны ажыра
Таштала бербей канайтты.
Түндү-түштү үч конокко
Көк буказы өрө турбады.
Јелбеген сагызы аайланбады.
Төртинчи күнде оҥдоло берип,
Көк буказына минеле,

Ак-кааңга маҥтадып барды.
Көк буканы көрөр болзо,
Көчүк јаны сары өткөн,
Көгүс јаны ак чилекей.
Јүк арайдаҥ маҥтап јатты.
Јелбегенди көрөр болзо,
Он төрт көстөри кылчырайган,
Јети оозын ачкан,
Јети бөрүгин түжүрген,
Јети кежегези чырчайган,
Чимирик-чилекей аккан келди.
Ак-каанныҥ алдына келеле,
Үч күнге сөс айдып болбой,
Чоколдонып турбай кайтты.
Төртинчи күнде арай оҥдонып,
Туктурылган бойынча мынайда айтты:
«Јер үстүне бүткенинеҥ бери
Јети башту эр бойым
Мындый неме көрбөдим,
Мынайып санаам энделбеген.
Қандый да баатырдыҥ тыныжына
алдырала,
Тумчыгына киреле, чыктым.
Қанча сууны кечире,
Қанча тууны ажыра
Ойто үрдүреле, арай өлбөдим.
Јалчылардыҥ айтканы чын эмтир,
Јуртка јеткер кирген эмтир».
Оны укқан Ак-каан
Тос кептү бир кугарды,
Јер ошкош бир карарды.
Ак өргөдөҥ чыга јүгүрди,
Ачу-корон кыйгырды:
«Алтан түҥей алыптарым,
Јетен түҥей кезерлерим,
Қара агаштый черүлерим,
Ончогор бери јуулыгар!»
Оны укқан алыптары,
Ончо түҥей кезерлери,
Қара агаштый кал черүзи
Бир кижидий јуулдылар.
Ак-буурыл атка минген
Ак-кааңды ээчип,
Ак јалаҥды көстөп ийдилер.
Анча-мынча барганда,
Қара тууга чыгып келдилер.
Мал турлузы — ак чөлдөги
Қара төстөкти көрүп алдылар.

Ак-кааннын јакылтазыла
Кара агаштый черўлери,
Канча тўмен кезерлери
Темир јаазын тарткылап,
Тынду окторын божоткылады.
Тўндў-тўштў јети конокко,
Ончолоры тыштанбай аткылады.
Аткан согоондоры бийик туудый
Тостойо чогула бербей кайтты.
Оноң ары Ак-каан
Кал черўзин баштаганча,
Алып-Манашка једип келди.
Эмди көрўп турар болзо,
Канча аткан согоидоры
Алып-Манаштын тонына тийеле,
Тыйрылып калган мында јаткылады.
Оны көргён Ак-каан
Теңери кептў кўзўрт этти,
Темир кептў шыңырт этти:
«Ай болот ўлдўгерди алыгар,
Кыл мойынын кезигер!
Алтан кулаш јыдаларыгарды алып,
Кўр көксин өткўре кадагар!» —
Онойдо кыйгырала, Ак-каан
Кара болот ўлдўзин алды,
Алып-Манаш баатырдың
Кыл мойынына чапты.
Кара болот ўлдўзи
Тогус јерден сынып чачылды.
Алып-Манаш баатыр
Селт те этпей, уйуктады.
Ондо турган баатырлары,
Онча тўңей алыптары,
Канча јуулган кезерлери,
Кара агаштый черўлери
Ончозы бирден чаптылар.
Ўлдў јок арттылар.
Ончозы јыдала кададылар,
Јыда баштары мыйрыйышты.
Онойдо мокогон Ак-каан
База јаңы јакару берди:
«Тогузон кулаш оро казыгар,
Алып-Манашты тўжўригер!»
Оны уккан баатырлары,
Онча тўңей кезерлери,
Кара агаштый черўлери
Тогус конокты өткўрбей,
Тогузон кулаш јер тамыны

Бўдўре казып чыгардылар.
Алып-Манаш баатырды
Оноор ангара салып ийдилер.
Је Алып-Манаш баатырдың
Јалаң бўркеген кејим-токумы
Чой јалаң болуп јада берди.
Ай кеберлў алтын ээри
Кўлер межелик болуп калды.
Јетен эки текпелў темир јаазы,
Алтан кулаш кара јыдазы
Темир тайгалар эмди болуп,
Мөңкўликке тура бердилер.
Ол јуулган баатырлары,
Ак буурыл атту
Ак-каан бойы да
Олорды кодорып болбой салала,
Ойто јуртына јанып ийдилер.
Јўректери коронду јандылар,
Јўстеринде кунукчылду бардылар.
«Башка баатыр болгон туру,
Бара тўбинде не болгой не?» —
Ончозы ондый шўўлтелў јангылады,
Чочыңкайлу јуртай бергиледи...

* * *

Алып-Манаш баатыр
Тогус айга ойгонбой,
Кыймыгы јок уйуктады.
Тогус айы толордо,
Билинбес уйкудан ойгонды.
Эмди айландыра көрөр болзо,
Јер төжөктў, јеңгис јуурканду,
Алыс јерде јатканын көрди.
Колго-бутка тогус каттаң
Темир кынјы сугуп койтыр.
Оноң чыгар арга јок болды.
Отурала, ачууна кожоңдоды:
«Энем сөзин укпай јўрўп,
Эли башкада кыйналдым.
Адам сөзин укпай јўрўп,
Алыс јерге* мен тўштим.
Ак-боромды соголо,
Тогус айга уйуктадым.
Байбарак баатыр адам кайда?
Эрмен-Чечен энем кайда?
Эрке-Коо сыйыным кайда?

*Алыс јер — јер алды.

Кӱмӱжек-Ару эжим кайда?
Эрке мениҥ төрөгөндөрим,
Колыгарды меге сунзагар.
Эрјенелӱ ак-бором,
Јал куйругыҥ тӱжӱрзеҥ!
Јаш агажы саргарбас
Јажыл Алтайым кайда не?
Јараш ӱндӱ куштарым,
Эмди не керек этпейт не?»
Алып-Манаштыҥ ол кожоҥы
Алтай ӱстӱне јайыла берди.
Оны укkан тындулардыҥ
Јӱректери кородой берди.
Айры туйгакту аҥдар
Балдарын таштап, келип тыҥдадылар.
Ай канатту куштар
Уйазын таштап, келип тыҥдадылар.
Тогузон кулаш јер тамыны
Тӱндӱ-тӱштӱ айлана бергиледи.
Алып-Манашка килеп,
Көстөриниҥ јажы төгӱлип тургулады.
Јылдар јылыжып өтти,
Айлар айланып өтти.
Алыс оро тӱбиҥеҥ
Алып-Манаш баатырды
Айрыыр неме чыкпады.
Бир кӱнде теҥери тӱбиле
Ӱӱрлӱ кастар учуп браатты.
Алып-Манаштыҥ ачу кожоҥын
Ол кастар угуп ийдилер.
Ай канаттарын јайа тудуп,
Оро кырына тӱжӱп келдилер.
Ороны эбире баскылап турала,
Бир касты ийдип ийдилер!
Ол кас токтонып болбой,
Алып-Манаштыҥ оҥ колына
Келип тӱшпей канайтты.
Ак кас келип тӱжерде,
Алып-Манаш тудуп алды.
Мөҥӱн өҥдӱ канадын
Араай эрке сыймады.
Ай канадын јайа тудала,
Оҥ колдыҥ ус сабарыла
Самара бичикти чийип баштады.[11]
Мындый сөслө кожоҥды чийди.
«Кастар ла деген коҥыр куш,
Кастар ла деген каҥыр куш.
Кару ла јакшы ол најым,

Кару ла јакшы ол најым.
Сууга кирзе, чөҥбөс сеҥ,
Сууга кирзе, чөҥбөс сеҥ.
Суудаҥ ла чыкса, кургак сеҥ,
Суудаҥ ла чыкса, кургак сеҥ,
Канадыҥа чийген бичикти
Кайран адама јетирзеҥ,
Комудап айткан сөзимди
Кару энеме барып айтсаҥ.
Тас карыҥга бир бӱткен,
Тар кабайга јайкалган
Эрке-Коо сыйыныма
Эзен айтсаҥ, ой казым
Элдеҥ алган эжиме —
Кӱмӱш чачту көөркийге
Кӱмӱжек-Ару јарашка
Кӱннеҥ ле изӱ эзен айт,
Кӱннеҥ ле изӱ эзен айт!
Тогузон кулаш ородо
Јадыры деп сеҥ айтсаҥ.
Тогус ла кат кынјыла,
Кынјылаткан јадыры деп айтсаҥ.
Тобрак јерге бастырган,
Ородо јадыры деп јетирзеҥ.
Толонодый чырайы
Оҥо ло бертир ол дезеҥ.
Таҥ чолмондый ол көзи
Өчө лө бертир ол дезеҥ,
Кайран казым, ой казым,
Кару ла мениҥ ой најым.
Сууга ла кирзе, суу јорго,
Суудаҥ ла чыкса, көни јорго!
Кастар ла деген каҥыр куш,
Кастар ла деген каҥыр куш.
Јакшы болзын, ой көөркий,
Јакшы болзын, ой көөркий!»
Алып-Манаш баатыр
Ак кастыҥ канадына
Самара бичигин чийеле,
Јер ӱстӱне чыгара
Таштап ийбей канайтты.
Ай канатту ак кас
Тогузон кулаш ороныҥ ӱстӱне
Тогус айлана учала,
Алып-Манашла јакшылажала,
Байбарак баатырдыҥ јуртын көстөп,
Ай канадын јайа тудуп,
Шуҥуп уча бербей кайтты.

Бир күнде Эрке-Коо
Эки борбуйды тудунганча,
Суу аларга айылынаң чыкты.
Айылдың эжигин орой аккан
Ак чакпыны мөңүндий
Аржан кутук сууга* келди.
Јажыл өлөңдү јарадынаң
Суу сузарга энчейип ийди.
Суу јараттың алдынаң
Мөңүн түктү ак кас
Ары болуп јүзе берди.
Эрке-Коо јастыра тутты.
Эки борбуйды таштайла,
Ойто кайра јүгүрип келди.
Айыл эжигин ача тартып,
Адазына мынайда айтты:
«Ой, мениң кару адам!
Ак чакпынду аржан сууда
Ак куш јүзүп јүрү.
Бистиң ичкен агын сууда
Ондый кушты көрбөгөн эдим.
Оны барып тудар керек,
Кандый кужын таныыр керек!»
Оны укkан Байбарак адазы
Түрген-түкей айылдаң чыкты.
Аржан сууның јарадына
Јаш кижидий јүгүрип келди.
Тос кемезине отурды,
Ак касты сүрүжип,
Узак барбай, тудуп алды.
Айылына оны түрген экелди,
Айландыра тудуп, көрө бергиледи.
Ай канадын јайа туткылады,
Алып-Манаштың чийгенин көргиледи.
Кожоңбыла кычыргылады,
Көстиң јажын токтодып болбой,
Јаңмыр кептү төктилер.
«Бар-чоокыр эрјенем
Ат ийдеден ödö берди.
Байбарак баатыр бойым
Эр ийдеден ödö бердим.
Адым орто јашта болзо,
Јолды ыраак дебес эдим.
Бойым канчын** јиит болзом,
Ак-кааннаң коркубас эдим!

* Кутук суу — јер алдынаң чыккан суу.
** Канчын — јаш ийделү.

Ак-бороның алтын түгин
Сергиде сыймап болбос турум.
Алып-Манаш уулымды
Туштап окшоп болбос турум».—
Байбарак баатыр адазы
Онойдо айдып, ыйлады,
Арга таппай үшкүрди.
Күмүжек-Ару јаш абакай
Көзиниң јажы өткүре
Јажык үниле мынайда айтты:
«Амыр-энчү јадар туштa
Алып-Манаштың јаштаң ала
Эптү, јакшы најызы болгон,
Карындаштардый сүүшкен
Ак-чабдар атка минген
Ак-Көбөң баатыр бар эди.
Оны айбылаза, кайдар?» —
«Јарады, оны бери алдырзаң» —
Байбарак онойдо јөпсинди.
Күмүжек-Ару јаш абакай
Тар кабайга бир јайкаган,
Бойының јаңыс карындажын
Кан-јеерен атка минген
Кан-Чүреңкей баатырды
Ак-чабыдар атту
Ак-Көбөң баатырга ийди.
Оны укkан Ак-Көбөң
Аткан октоң түрген,
Айткан сөстөң чечен
Бар-чоокыр атту
Байбарак баатыр јуртына
Једип келбей канайтты.
Алып-Манаш баатырдың
Алган эжи Күмүжек-Ару
Ак-Көбөңгө азык јазады.
Кышкы күнде тоңбос,
Јайгы күнде јыдыбас
Јети јылдың азыгын јазады.
Эки эмчекле эмизип азыраган
Эрмен-Чечен энези
Эки эмчегиниң сүдин саап,
Эки јалбак курут кадырды.[12]
Айдый, күндий јаркынду
Алтын тажуурга аракы урды.
«Алып-Манаш најыңа
Төкпөй, чачпай јетирип бер,
Ак-јарыктың үстүне
Күчиң јетсе, чыгарып ал!

Jери-jуртына jетирип кел!»
Эрмен-Чечен абакай —
Алып-Манаштың энези,
Ак-чабыдар атка минген
Ак-Көбөң баатырды
Онойдо эмди jакыды.
Атанып ырап барганча,
Ончозы чыгып ўйдешти.
Ак-чабыдар ат
Чымыл болуп учуп ийди,
Турган изи артып калды,
Барган изи jок болды.
Ак-чабыдарда сооду jок,
Ак-Көбөңдө уйку jок,
Тўндў-тўштў токтобой,
Қазыр суузына jедип келди.
Ат айланбас тос кемелў
Қарыган өрөкөнгө jедип келди.
Тўрген сууны кечип алып,
Оноң ары шуңуй берди.
Тогузон кулаш jер таамыга
Jедип келбей канайтты.
Алып-Манашты көрөлө,
Ачу-корон кыйгырды,
Ама-томо сыгырды:
«Ада-энеңе эзен ийеринде,
Ак-Көбөңди не ундудың?
Эрке-Коо сыйынына,
Қўмўжек-Ару эжиңе
Изў jакшыңды ийеринде,
Jаңыс мени не ундудың?»
Оны уккан Алып-Манаш
Эки колын өрө сунды,
Jер таамыдан кыйгырды:
«Ээрлў ат сўрнўккен туру,
Эр-бойым jастырган турум.
Бир jастырамды ташта,
Бу тўбектең айры мени?»
Jе ак-чабыдар атту
Ак-Көбөң баатыр
Алып-Манашка килебеди.
Бир тууны ўзе тартала,
Jер таамының ўстўне
Бектей отургузып салбай кайтты.
Эки jалбак курутты
Бойы jибей канайтты,
Алтын тажуурда аракыны
Бойы эмди ичип алды.

Ийдезине ийде кожулды,
Сөөгине сөөк кожулды,
Jаражына jараш кожулды,
Алып-Манашка jўзўндеш болды.
Ак-кааннын колынан өлгөн
Алыптардың кургак сөөктөринең
Эки канjаага буулады,
Ойто болуп janып ийди.
«Қўмўжек-Ару jараш келин
Эмди менің болор» — деп
Бойында сўўнип сананды.
Ак көбўги анданган
Тўрген сууга jедип келди.
Ат айланбас тос кемелў
Қарыган өрөкөнди кыйгырды.
Тўрген сууны кечип чыкты.
Қарыган каралга* көзиле
Қанjаада сөөкти ajыктап көрди,
Қалтырууш ўниле сурады:
«Көзөөр слердиң отту,
Көксөөр слердиң ойлу,
Қандый баатырдың сөөгин
Қанjаалап алган jўрўгер?» —
«Мен Алып-Манаш баатырдың
Антыгарлу najызы болгом.
Қату тўбекке тўшкенин билеле,
Болужарга барган болгом.
Қайдар база, арга jок,
Ак-боро ат
Jал jастанып өлўптир,
Алып-Манаш баатыр
Jең jастанып өлўптир». —
Ак-чабыдар атту
Ак-Көбөң онойдо айтты.
Ак башту карыган өбөгөн
Көстиң jажын төгўп ийди.
Ай каптырга тўбинең
Тогус кырлу jес согоонды
Тўрген мында чыгарып алды.
Айландыра тудуп, көрөр болзо,
Сўрекей татаганы jок болды.
Оны көргөн Ак-Көбөң
Тогус кырлу jес согоонды
Қарыган өбөгөннөң блаап алала,
Тўрген сууга чачып ийди.
Ак-чабыдар адына минип,

*Қаралга — өчөмик, jетпес.

Оноң ары учуп ийди.
Ак башту карыган кемечи
Туруп болбой отура түшти,
Көстиң јажын токтодып болбой,
Көңкөрө түжүп өксөй берди.
Алып-Манашка килеп,
Ачуун бадыштырбай ыйлады.
Тогузон кулаш шүүнин алып,
Тогус кырлу јес согоонды
Шүүп тударына јүрүп ийди.
Ак-чабыдар атка минген
Ак-Көбөң баатыр
Алып-Манашты бектейле,
Ай јарыгын көрбөс эделе,
Ойто јана буруларда,
Эрјенелү ак-боро ат
Теңеридең түжүп келди.
Јер таамының оозындагы
Кара тууны чарчалта тепти,
Алып-Манаш баатырды
Тумаланып өлбөс этти.
Аттың јаңыс чарак кылы болуп,
Ойто јана чыга берди.
Оның кийининде ак-боро ат
Бир кезекке шиңдеп турала,
Алып-Манашка киледи.
Алыс ородоң чыгарарга сананды.
Теңеридең јаңыс чарак кыл болуп
Учуп түшпей канайтты.
Түжүп келген бойынча,
Күчтү бойы тура түшти.
Алып-Манаш јаткан таамылу орого
Торко куйругын түжүрип ийди.
Алып-Манаш баатыр
Адының куйругынаң ала койды,
Тогузон кулаш оронын
Кабортозына чыгып јүреле,
Адының куйругын үзе тартып,
Ойто төмөн түшти.
Оның табыжына
Јер-теңери силкинип калды,
Бийик туулар сына бергиледи.
Ак-кааның адучылары
Арка-туула келгилеп,
Ат кылындый куулган
Ак-боро атты
Сооро аткылап калдылар.
Адып турган јерге јууктабай,

Аргазы јоктоң коркыгылап,
Ак-кааңга ойто келеле:
«Алып-Манаш баатырдың
Адын адып божодып койдыбыс.
Эмди коркор неме јок,
Бистиң мөрис болды» — деп
Айдышкылабай канайтты.
Эрјенелү ак-боро ат
Ак айаска ойто чыгала,
Јердиң үстүн эбиреде көрди,
Алтай үстүн айландыра шиңдеди.
Эмди көрүп турар болзо,
Јети јолдың белтиринде
Јетен айры бай терек
Барбайып турганын көрүп ийди.
Теңерининг түбиле
Оноор учуп јүрүп ийди.
Бука кептү бустап браадат,
Айу ошкош огурып браадат.
Бай теректиң төзине
Једип келеле, көрөр болзо,
Јетен айгырлу мал келзе,
Табылбай калар неме эмтир.
Јетен өрөкө јон келзе,
Јуртап калар ыжык эмтир.
Ого јеткен бойынча
Ак-бороның уйкузы келди.
Јолына јаткан бойынча,
Калың уйкула уйуктай берди.
Түш јеринде көрүл јатса,
Ак-боро ат ойто
Ат ийдезине једери,
Алып-Манаш баатыр
Јердиң алдынаң чыгары,
Оның арга-сүмези
Јер-теңери төзинде
Күмүш-күреңг атту
Күлер-бай кааның јеринде эмтир.
Ак-боро ат ондо бартыр.
Күлер-бай кааның өргө јанында
Үч түңей алтын туулар турат,
Ол туулардың эдегинде
Үч тегерик аржан көлдөр јадыры,
Ортодогы көлдө
Ат бажынча алтын көбүк
Түнге-түшке кайкалап јүрер.
Оны тудуп алгажын,
Өчкөн от камылар,

Өлгөн баатыр тирилер
Арга-ийде ондо эмтир.
Ондый түшти көрөлө,
Ак-боро ат ойгонды.
Айландыра көрүп турза,
Ондый ок түш көрөргө келгендер,
Не ле тынар тындулар
Чирей тепкен уйуктап жаттылар.
Оны көргөн ак-боро
Ак жерге анданып ийди,
Ак өлөңнөң үзүп жиди,
Аржан суудаң амзап ичти,
Жер теңери төзин көстөп,
Қанатту куштый учуп ийди.
Қанча тууны ажып,
Қанча сууны кечип,
Түндү-түштү жүрүп ийди.
База бирде көрүп клеетсе,
Құмүш күреҥ атту
Құлер-бай кааннын
Күреҥ торко алтайына
Жедип келген турбай кайтты.
Ол жердиҥ тууларына,
Агып түшкен сууларына
Жалын жайып, мүргүди.[13]
Жайнап, мынайда айдып турды:
«Қанаттуда ак-боро ат
Ээзи жок артып калды,
Эр жакшызы Алып-Манаш
Жер алдында өлүп жады.
Құмүш күреҥ атту
Құлер-бай каанга
Жаман санап мен келбедим,
Күреҥ торко алтайдаҥ
Эм бедиреп келген эдим.
Құлер-бай кааннаҥ
Болуш сурап жүрген эдим». —
Онойдо ак-боро айдарда,
Құлер-байдыҥ жер-суузы
Күүнзеп неме айтпады,
Қаруузын сакыган ак-боро
Бир де каруу албады.
«Унчукпас жерге не кадылар?
Болушпас немеге не жайнаар?» — деп
Онойдо ак-боро сананала,
Жаҥыс чарак кыл болуп,
Теңери түбине чыга берди.
Уч аржан көлдиҥ үстүне

Жедип келген шиҥдеп турды.
Ак-боро аттыҥ келгенин
Құмүш күреҥ ат билбеди,
Құлер-бай каан билбеди,
Ай канатту карчагалары билбеди,
Арсыл тайгыл ийттери сеспеди.
Уч көлди эбиреде каруулдаган
Қара агаштый черүлери,
Қанча түмен баатырлары,
Көс көрөтөн камдары,
Қанча жүзүн тармачылары —
Ончозы неме сеспедилер.
Же ортодогы көл
Түште көрүнбес эмтир,
Түнде оттый күйетен эмтир.
Ат бажынча алтын көбүк
Алтын куштый кайкалап жүрү.
Ат кылындый куулган
Ак-боро ат
Ортодогы аржан көлгө
Ат кылындый келип түшти.
Ат бажынча алтын көбүкти
Жудуп алала, учуп чыкты.
Күйүп жаткан аржан көл
Кенетийин өчө берди.
Ай канатту карчагазы
Ачу, ачу акшып этти.
Арсыл тайгыл ийттери
Ачу, ачу улуп үрдилер.
Құмүш күреҥ ат
Ачу, ачу киштеди,
Құлер-бий каан бойы
Ачу-корон кыйгырды.
Алтайына түн кирди,
Теңери түби көрүнбес болды.
Адып жаспас адучылары,
Жалаҥ төмөн адып калдылар,
Атту-чуулу камдары
Алкап-камдап, түҥүр соктылар.
Ак-бороны көрбөй калдылар,
Қайдаҥ келгенин билбедилер.
Бойы-бойлорын айткылажып,
Арткылап калбай канайтты.
Эрјенелү алтын көбүгин[14]
Ак-борого алдырбай кайттылар.
Ак-боро ат оноҥ ары
Теңери түбиле уча берди,
Алып-Манашты көстөп ийди...

* * *

Ак-чабыдар атка минген
Ак-Көбөң баатыр
Бар-чоокыр атту
Байбарак баатырдың
Јери-јуртына једип јүреле,
Ачу-корон ыйлай берди.
Ат кабыргазына јайылып келди,
Ат чакызына јетпей јүрүп,
Аттаң түжүп, сыктай берди.
Байбарак баатыр өрөкөн,
Эрмен-Чечен абакайыла,
Эрке-Коо кызыла,
Күмүжек-Ару келдиле
Айылдаң чыгып, удура келдилер.
«Кайтты, көөркий Ак-Көбөң?
Алтын түктү ак-боро кайда?
Алып-Манаш баатыр кайда?
Неге сен ыйладың?» — деп
Јарыш эдип сурадылар,
Айдар сөзин тыңдадылар.
Анча-мынча болгондо,
Ак-Көбөң эрмектенди:
«Алтын түктү ак-боро
Јал јастанып јыгылыптыр.
Алып-Манаш баатырым
Јең јастанып чириптир.
Бүтпей турган болзогор,
Канјаадагы куу сөөкти
Ајыктап көрзөөр слер».
Алып-Манаштың ада-энези,
Кожо чыккан јаңыс сыйыны,
Күмүжек-Ару абакайы
Көстиң јажын көл кеберлү
Төгүп ийди, сарнагылап*.
Бар-чоокыр атту
Байбарак баатыр өрө көрди,
Эки колын јайа тудуп,
Уулын санап, кожоңдой берди:
«Канымнаң айрылган уулым сен,
Кылыгы башкада өлгөн туруң.
Карыма салып эркелеген уулым,
Катап адаңды көрбөс туруң!
Айткан сөзимди укқан болзоң,
Андый өлүмдү өлбөс эдиң.

* Сарын — кожоң.

Ада-энеңди ачуга таштап
Көстөристиң јажын төкпөс эдиң.
Јүзиңди катап көрбөзөм дө,
Јүрегиме күйүп јүр.
Сөзиңди катап укпазам да,
Көзиме чырайың ойноп јүр»...
Оны укқан энези —
Эрмен-Чечен абакай,
Оң чачын сыйманып ийди,
Оң тизеге чөгөдөйлө,
Јажык үниле кожоңдоды:
«Тогус айга шыралап,
Карындаган эрке уулым,
Тош јүрегим кайылып,
Сүүндирген торко уулым.
Эмчек сүдимнең јазаган
Курутты јизең сен кайдат.
Алтын тажуурда аракыдаң
Амзап ичсең сен кайдат.
Ада-энениң ол сөзин
Тыңдап уксаң сен кайдат.
Өзүп отурзас, сөзибисти
Кемге айдарыс бис эмди?
Өлө берзебис, сөөгисти
Кем чеберлеп јуур эмди?
Эр кемине сен јетпей,
Элдиң јуртына барып өлдиң.
Эмискен энеңди ачуга түжүрип,
Сөөгиңди аткардың көрзин деп,
Калганчы кожоңды айдала,
Өлүп каларым, эрке уулым.
Качан бирде айланзаң,
Энеңди көрбөзиң, күмүш уулым.
Јакшы болзын, мениң күүним,
Јакшы болзын јажына,
Эрмен-Чечен энеңди
Ундуп койдың учында». —
Энези онойдо кожоңдойло,
Көңкөрө јерге јыгыла берди.
Эрке-Коо сыйыны
Энезин келип, өрө көдүрди.
Эки көзине јаш толтура,
Кунукчылду кожоңдоды:
«Энебистиң тас карынга
Кожо бүткен бис эдибис,
Эмил агаш ол кабайга
Тең јайкалган бис эдибис.
Јалаң ошкош алаканын

Қанайда мен тутпайтам?
Қару јакшы сен бойынгды
Көрбөзим бе мен катап?
Арып-чылай мен бергемде,
Јўктенип алып сен јўретең.
Ачынып-кунугып ол јўргемде,
Ай јаркынын сен беретең.
Ак-чабыдар ол аттың
Канјаада сөөгин көрдим,
Ак-Көбөң најынның
Айдып келген сөзине бўттим.
Ак санаамнаң јакшы болзын,
Алтын сөөгиң чирибезин.
Эки колдоң туткандый,
Сен бодозоң, карындаш.
Ончо комудалды айдышкандый,
Сен сананзаң, Алып-Манаш.
Қўмўжек-Ару ол эжиң
Ыйлап-сыктап артар туру.
Эрке-Коо мен сыйының
Элен чакка ундубас турум».
Оны уккан Қўмўжек-Ару
Оң тизезин чөгөдөп ийди,
Оң тулуңын сыймап ийди,
Комус кептў ўниле
Комудап мынайда кожоңдоды:
«Қаны башкадаң бўткен эдибис,
Қайран бойыбысты сўўшкенибис,
Аймагы башкадаң бўткенибис,
Ачындыра јаман айдышпаганыбыс.
Қару сениң эдиңди
Қара кускун чокыган туру.
Эрке сениң сөөгиңди
Эрлең, чычкан кемирген туру!
Јалбышту көзиң өчкөн дө болзо.
Јакшылу адың мениле артсын.
Эр тыныжың тынбаза да,
Эрке јўрегиң менде болзын.
Куу да болзо, колыңды
Бери сунзаң, Алып-Манаш,
Кургак та болзо эрдиңди
Меге берзең, Алып-Манаш.
Одым чокту, изидер сени,
Бойым тирў, эркелеер сени.
Таң чолмондый көзиңди
Меге эмди көрбөзиң бе?
Қўмўштең баалу сөстөриңди
Мен эмди укпазым ба?

Мениң јўрегим Алып-Манаш,
Мениң күним Алып-Манаш,
Јажын-чакка јакшы болзын!
Элең-чакка өзең болзын!»...
Ада-энези, сыйыны, ўйи
Онойдо айдып кожоңдошты.
Көстиң јажын токтодып болбой,
Түнге, түшке төккилей берди.
Алып-Манаш баатырдың
Айланып келбезин бододылар.
Ак-чабыдар атка минген
Ак-Көбөң баатыр јанарга сананды.
Алаканын јайа тудуп,
Ончозыла јакшылашты.
Байбарак баатыр мынайда айтты:
«Айгыры өлзө, сурузы артатан,
Најызы өлзө, ўйи артатан.
Қўмўжек-Ару јаш абакайды
Өскўс-јабыска таштабагар,
Қўўнигерге келишкедий болзо,
Јўрўмеерди бириктиреер».
Оны уккан Ак-Көббңниң
Јўрегине күн чалыды,
Јўзине от јайылды.
«Мениң сагышка чике айтты.
Қўмўжек-Ару јаш абакай
Мениң болоры јарт болды,
Мениң сўмем јарады». —
Бойында онойдо ырысту сананды.
«Јериме барып сананайын» — деди.
Ак-чабыдар адына минип,
Алтай јерин көстөп ийди,
Аткан октый уча берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

Эрјенелў ак-боро ат
Ат бажынча алтын көбўкти
Алып-Манашка јетирип келди.
Ат кылындый кубулала,
Алып-Манашка алып тўшти.
Ат бажынча алтын көбўкти
Теңг кабортодоң јудуп ийди.
Ак-боро ат
Алты артык азыйдагызынаң,
Озогызынаң он артык јаранды.
Алып-Манаш баатыр

Азыйдагызынаң алты артык,
Озогызынаң он артык јаранды.
Эрјенелӱ ак-бороныҥ
Ырылган јаагы јазылды,
Јарылган јалмажы тӱзелди,
Ӱзӱлген куйругы ойто бӱтти.
Алып-Манаш баатыр
Тогус кат темир кынјыны
Ӱзе теппей канайтты.
Айлу-кӱндӱ јарыкка
Чыгара калыбай канайтты.
Чой јаланғдый кежим-токумын
Ак-борого салган турды.
Кӱлер межелик алтын ээрин
Ат сыртына салган турды.
Темир тайга болуп кубулган
Јетен эки текпелӱ
Темир јаазын алган турды.
Алтан кулаш кара јыдазын
Оң колына туткан турды.
Ак-борого минеле,
Ачу-корон кыйгырды,
Ама-томо сыгырды.
Алтай ӱсти торгулды,
Алтан кааңга угулды.
Јердиҥ ӱсти силкинди,
Јетен қааңды коркутты.
«Ат ӧлтӱрип амтажыган,
Эр ӧлтӱрип эремжиген,
Уйадын уйга артырган,
Кижи јӱзин јылыйткан
Ак-каан, бери чык!
Алып болзоҥ, адыжаалы,
Ок ийдези бойы билзин.
Кӱлӱк болзоҥ, кӱрежеели,
Эр ийдези бойы билзин».
Оны уккан Ак-каан
Тогус кат бай ширеедеҥ
Тоголонып јерге тӱшти.
Ай болот ӱлдӱзин
Сооро-маара* колго алды.
Ак ӧргӧдӧҥ чыга јӱгӱрди,
Ак-буурыл адына минди.
Қанча баатырын кыйгырды:
«Қанду јуудаҥ јана болбос,
Қанча баатырларым, јуулыжыгар!

* Сооро-маара — јастыра-мыстыра.

Қара агаштый кал черӱӱм,
Тӱрген-тӱкей келигер.
Узун куйрук суй тудуп,
Бӧрӱ кирбеген јериме,
Узун јыда тудунып,
Јуу кирбеген алтайыма
Қалапту јуу кирди,
Алып-Манаш тирилди!..»
Оны уккан баатырлары,
Қара агаштый черӱлери
Бир кижидий јуулдылар.
Јети башту јелбеген
Көк буказын минеле,
Једип ок келген турды.
Ак-буурыл атту,
Ак-кааңга баштадып,
Ол черӱлер көндӱкти.
Алып-Манашты јок эдер деп
Ончозы омок санангылады.
Олорды көргӧн Алып-Манаш
Қара болот ӱлдӱзин
Қайа ташка јаңгыды.
Қара кумдус бӧрӱкти
Қулак төскӧ кептей кийди.
Ак-кааннын кал черӱзине удура
Ак-боро адын божодып ийди.
Ары өткөндӧ, алтан муңнаҥ
Ак ӧлӧңдий кыра берди.
Бери өткөндӧ, бежен муңнаҥ
Јаш ӧлӧңдий бӱрте берди.
Ак-буурыл атту
Ак-кааннын черӱзин
Чай кайнамга јетирбей,
Алып-Манаш бӱрте кести.
Аттыҥ каны курлаага јетти,
Албаты каны эмчекке јетти.
Айдып болбос јуу башталды.
Эрјенелӱ ак-боро ат
Эки кулагын кызынган,
Өштӱлерге чике маңтады.
Эрлӱ бойы Алып-Манаш
Олдоп-солдоп кезе берди.
Оны көргӧн Ак-каан
Ачу-корон кыйгырды,
Ама-томо сыгырды.
Алып-Манашка чурап келип,
Эки туунын бажынаҥ
Энчейип келип тудуштылар.

Јака бойдоң кабышты,
Јарын бойдоң тартышты.
Қату јерге басканда,
Қажыкка јетире бадай базадылар.
Јымжак јерге басканда,
Тизе көскө бадай базадылар.
Қату таштар јемирилип турат,
Қату јерлерден көл чыгат.
Теңгериниң булуды јерге түшти,
Јердиң тоозыны теңгериге чыкты.
Бийик туулар јемирилди,
Терең суулар чайбалышты.
Јети јылга тудуштылар,
Јерге неме түшпеди.
Тогус јылга тартыштылар,
Тобыракка неме түшпеди.
Туткан, туткан јеринең
Тудамчадаң эт үзүлет.
Қабра туткан јерлеринең
Қалбакчадаң кан чачылат.
Ак-каанның канча баатырлары
Алып-Манашты јыгарга
Айландыра келип туткылап турат.
Алып-Манаш бут кырыла
Чарчалта олорды тееп турат.
Араай тептим дегендери
Алты кырды ашкылап калат.
Оноң эмеш тың тепкенде,
Он кырларды ажыра таштапат.
Онынчы јылы келерде,
Ак-буурыл атту
Ак-каан күлүкти
Алып-Манаш баатыр
Ак айаска алып чачты,
Ак булутка көмө тутты,
Көк айаска көдүрип келди,
Көк булутка көмө тутты.
Темир тайга кырына
Үч темденип экелип сокты.
Темир тайга тал ортолоп
Үзүле бербей канайтты.
Қазыр бүткен Ак-кааңды
Јердиң јети кадына
Чөңүре сокпой канайтты.
«Аттар јакшызын өлтүрип,
Амтажыган Ак-каан.
Эрлер јакшызын өлтүрип
Эремжиген Ак-каан.

Алтай үстүн калганчызын
Ајыктап ал, сен уйалбас.
Айдың, күннің јаркының
Қалганчызын да көрүп ал.
Алтай үстүн ат сөөгиле
Ак корумдый эткен сен,
Јердиң үстүн эр сөөгиле
Бийик тайга эткен сен.
Эрге бербес Эрке-Қаракчы кызыңла
Қанчаның канын төккөнөөр,
Эр-јакшызын басканаар.
Эмди карууна турары јеткен!» —
Алып-Манаш баатыр
Онойдо тың кыйгырды.
Ак-каанның јүрегине
Базып алган турды.
Қазыр бүткен Ак-каан
Јымжабас бойы јымжады,
Јалынбас бойы јалынды.
Јайнап, ыйлап, мынайда сурады:
«Бажымды мениң баспа,
Мал күдүчизи болойын мен,
Тынымды мениң јоголтпо,
Эжигиңе кул болойын мен?»
Алып-Манаш баатырдың
Тош јүреги эрибеди,
Таш јүреги јымжабады.
Јүс будакту темир теректи
Тал каборто јара тартты,
Ак-кааңды ого кыстайла,
Ойто јана орой тутты.
Ак-боро адына минеле,
Ак-каанның ак өргөзине
Једип келбей канайтты.
Ат чакыга јеткелекте,
Јети башту јелбеген
Ак өргөдөң уткуп чыкты,
Ат аларга јүгүрип келди.
Алып-Манаш баатыр
Оны бойына јууктатпай,
Јети баштың белтирине
Чертип ийбей канайтты.
Јелбегенниң јети бажы
Јер сайын тоголоно берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эрке-Қаракчы кыс чыкты.
Ак-каанның абакайы
Алтын таназы мызылдап чыкты.

Оны көргөн Алып-Манаш
Эки кабакты жемире көрди,
Кара болот үлдүле
Экилезин кезе чапты.
Ийт жиир сектери жок эдип,
Ийне илинер терези жок эдип
Жердиң үстүне чачып ийди.
Оноң ары Алып-Манаш
Ак-кааңга ижемчилү
Алыптары удура келгенде,
Алты жерден үзе чабат,
Ак-борозыла тепседип ийет.
Ак-боро атка минген
Алып-Манаш баатыр
Казыр бүткен Ак-кааңды
Онойдо женгдеп чыкпай кайтты.
Аза жеткери арткан болзо,
Отко үзе жидиртсин деп,
Тогус жылга өчпөс
Кызыл көрнөө отты
Ак-кааның жерине сугала,
Албанга келген жоңго айтты:
«Ак-кааннын албанына
Алтай жереер таштап,
Эрик жоктоң келгендер,
Аймагы башкада кыйналгандар,
Ак малыгарды айдап,
Ойто одорына жетиригер,
Ашту-туспу алтайыгарга
Ойто ончо жаныгар!»
Алып-Манаш баатыр
Албатыга онойдо айдала,
Ойто жана жерин көстөп,
Ак-боронын тискинин бура тартты.
Бар-чоокыр атка минген
Байбарак адазына ууланды.
Эки эмчегиле эмискен
Эрмен-Чечен энезин сананды,
Эрке-Коо сыйынын,
Күмүжек-Ару абакайын
База жүрегине алынды.
Түндү-түштү шуңуп ийди.
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.

Эрјенелү ак-боро ат
Таспа кептү чөйиле берди,
Тамыр кептү кырлайа берди.

Аткан октоң түргендеди,
Айткан сөстөң чечен болды.
Терең сууларды кечкенде,
Куйрук бажы сууга тийбейт.
Бийик кырларды ашканда,
Туйгак кыры тийбей барат.
Түмен туулар ашты,
Канча суулар кечти,
База бир онгонып көрзө,
Канатту ат кечип болбос,
Кайыкту кеме токтодып болбос,
Шуургандый шуулап жадар,
Ак көбүги анганып жадар,
Казыр сууга жууктап келтир.
Алып-Манаш баатыр
Адынаң түжеле, силкинди.
Кежегези чырчайган,
Кежиреги кыркайган,
Жаргак тоны калбайган,
Чимирик-чилекейи аккан
Тастаракай боло берди.
Эрјенелү ак-боро ат
Жада түжеле, анганды.
Тарыска үйгендү,
Айры тал ээрлү,
Өлөңнөң эткен токумду,
Агашка жапкан тередий,
Сөөктөри кыркайышкан
Таакылу жабага боло берди.
Жал куйругы такталган,
Малга жүзүн эмес болды.
Оноң ары тастаракай
Түрген сууны эмди көстөп,
Тапылдада желип ийди.
Тал чыбыгы шыйтылдап,
Тал ээри кыјырап,
Түрген сууның жарадына
Жедип келбей канайтты.
Ак башту кемечини
Тунук үниле кыйгырды.
Оны уккан карыган
Тос кемеге отурды,
Тастаракайды кечирерге кайыктап ийди.
Ойто жана кечирерде,
Одожында отурган карыганның
Көзиниң жажы төгүле берди,
Чырыш жаагын жолдой берди.
«Слер нени сандыгар?

Көстиң јажын неге төктигер?»—
Тастаракай карыганнаң сурады.
Карыган көзиниң јажын арчыды,
Јаш өткүре мынайда айтты:
«Оноң бери саат болды.
Бу кемеге отургызып,
Бир баатырды кечирген болгом.
Ады оныҥ, Алып-Манаш болгон.
Чырайы оныҥ чечектий,
Көзи чолмондый болгон.
Оныҥ чырайы сеге јүзүндеш,
Көзи сенийиндий болгон.
Оныҥ кийининде мен оны
Өлгөн деп најызынаҥ уккам.
Кургаган сөөгин көргөм,
Кунугып ыйлай бергем.
Оныҥ меге сыйлаган
Тогус кырлу согоонын
Ол наајызы блаайла,
Бу сууга чачып ийген.
Оныҥ кийининде айга шүүп,
Согоонды ойто таап алгам.
Эмди ол согооным
Ай ошкош јалтырап туру,
Күн ошкош мызылдап јүрет.
Куу сөөгин көрбөгөн болзом,
Өлгөн деп бүтпес эдим.
Күмүжек-Ару эрге барбаан болзо,
Кунугуп мен ыйлабаҫ эдим!»

Карыган айдып божоорыла*
Тос кеме јаратка чыкты.
Ак башту өрөкөн
Ай каптырга түбинеҥ
Тогус кырлу јес согоонды
Кодорып алган турбай кайтты.
Эки көзиниҥ јажы
Кара суудый төгүле берди.
Бу ла туштa тастаракай
Ары-бери силкинип ийди.
Акту бойы Алып-Манаш
Карыган алдына тура түшти.
Јалаҥ кептү алаканын
Јайа тудуп бербей кайтты.
Таакылу јабага
Јада түжүп анданды.

* Божоорыла — божогон соҥында.

Алтын түктү ак-боро
Бүдүштү бойы тура түшти.
Јал куйругы јалбыштый
Јайыла берген турбай кайтты.
Оны көргөн карыган өрөкөн
Сүүнгенине тили јоголды.
Бир кезекке өкпөжиреп турды.
Оныҥ кийининде мынайда айтты:
«Көзиҥ сениҥ изү отту,
Көксиҥ сениҥ тереҥ ойлу.
Кайран баатыр Алып-Манаш,
Күмүжек-Ару сениҥ эжиҥ
Ак-чабыдар атту
Ак-Көбөҥ баатырга барган.
Албаты-јон јуулып,
Бүгүн той өткүрип јат.
Чачын јазап өргөлөктө,
Јардына чегедек кийгелекте,
Једериҥ бе, көөркийим!
Ак-бороныҥ јорыгында
Тутак јок по, баатырым?»
Оны уккан Алып-Манаш
Карсылдада каткырып айтты:
«Эрјенелү ак-боро ат
Түк сынбаган тужунда,
Эр бойы Алып-Манаш
Эзен јүрген тужунда
Кумдус терези төжөккө
Ак-Көбөҥ јадып болбос.
Күмүжек-Ару абакайды
Бажын тарап, тойлоп болбос.
Јакшы болзын, өрөкөн,
Мениҥ айылыма айылдап келеер,
Изү эрмек ондо болзын!
Амтанду ашты ондо ичеели!» —
Онойдо айдала, Алып-Манаш
Ойто јана тастаракай болды.
Ак-боро ат ойто јана
Таакылу јабага болды.
Ары болуп барарда,
Шуургандый шуҥуй берди,
Аткан октый көрүнбей калды.
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды...
Анча-мынча барганда,
Бар-чоокыр атка минген
Байбарак адазыныҥ јерине
Једип келбей канайтты.

Ак тайганың кырына чыгала,
Айландыра көрүп турза,
Байбарак адазының айылы јанында
Ат тыныжы куу тумандый
Јайылып калган турбай кайтты.
Албаты јүзи кызыл өрттий
Чагылыжып турбай кайтты.
Оноң база көрүп турза,
Қан-јеерен атка минген
Қан-Чүреңкей јурчызы
Ээр кашты кезе көргөн,
Кунукчылду јортуп јүрди.
Оны көргөн тастаракай,
Ого удура јелип ийди.
Тал чыбыгы шыйтылдап,
Чимирик-чилекейи агып,
Јаргак тоны калырап,
Јелип ийбей канайтты.
Анча-мынча барбай јүрүп,
Қан-јеерен атту
Қан-Чүреңкей баатырга
Јаба јетпей канайтты.
Қан-Чүреңкей кылчайып көрди.
«Қайдаң келген тас эдиң?»—деп сурады.
«Бүгүн јаан той деп
Ончо улустар оноор јуулган...
Мен база тойлойын дезем,
Адым атка түңей өңи јок,
Бойым кижиге түңей кийимим јок.
Оның учун эреңистелип,
Јортуп јүргеним бу эдим» —
Тастаракай онойдо айтты,
Оноң ары ээчий сурады:
«Слер не керек тойдо эмес?
Слер не кижи болорыгар?» —
«Мен Алып-Манаштың јурчызы эдим.
Минген адым кан-јеерен,
Бойымның адым Қан-Чүреңкей.
Олордың тойын көрөр күүним јок,
Оның учун јортуп јүрүм.
Алып-Манашты сананып,
Ал-сагышка түжүп јүрүм.
Қожулар күүниң бар болзо,
Мениле кожо бараалы». —
«Ончозынаң артык көрөргө турганым
Күмүжек-Ару эјем эди.
Оның јүзин көргөйим не?
Айылының бозогозын алтагайым не?»—

Тастаракай катап сурады,
Эки јаагы калтырап турды.
«Мени ээчий јортыгар,
Түрген-түкей бараалдар». —
Қан-Чүреңкей калганчыда айдала,
Ары болуп јелип ийди.
Қан-јееренин божодып ийди.
Баштап божоткон јерден
Тастаракай артып калды.
Қырлаң јерге јажынала,
Қара чымылдый учуп ийди.
Қан-јеерен атту
Қан-Чүреңкей баатырдың
Ыраак алдына барып түшти,
Тапылдада јелип браатты.
Оны көргөн Қан-Чүреңкей
Алаң кайкап јортуп браатты,
Эбиреде шиңдеп турды.
Қайкамчылу ийдезин билбей турды.
Анча-мынча баргылаганда,
Тойлу айылга једип келдилер.
Көп албатыны өдүп чыгала,
Күмүжек-Ару эжигине келдилер.
Алтын эжикти ачала,
Қан-Чүреңкей туура басты.
Тастаракай эжиктең көрди.
Ак-Көбөң баатыр
Ай билдирүлү тон кийген,
Төр бажында отурды.
Күмүжек-Ару абакайдың
Күмүш чачын сегис келин
Эки јанында тарап турдылар.
Оны көргөн тастаракай
Чимирик-чилекейин арчыйла,
Мынайда чөйө кожоңдоды:
«Коо јараш чачыңды
Таратканың бу ба, Күмүжек-Ару?
Кожо јуртайтан ол эшти
Таап алдың ба, Күмүжек-Ару?
Күмүш јараш чачыңды
Өрдүрдиң бе, Күмүжек-Ару?
Күүниң јеткен ол эшти
Таап алдың ба, Күмүжек-Ару?»
Оны уккан Күмүжек-Ару
Сегис келинди туура ийтти,
Мынайда каруузына кожоңдоды:
«Коо јараш чачымды
Күүнзеп мен јастырбадым.

Кожо́ јуртайтан эжимди
Јектеп мен сүрбедим.
Күмүш болгон чачымды
Бойым јазып өрдүрбедим.
Күүним јеткен эжимди
Бойым јектеп айрыбадым».
Оны уккан Ак-Көбөң
Ат камчызын түрген алды.
Бозогодогы јаман тасты
Ырада мынаң сүрүп ийди.
Ойто келип отургалакта,
Тастаракай база ла келди.
Бозого алдына чөгөдөйлө,
Бойы мынайда кожоңдоды:
«Алты кулакту күлер казаннаң
Ак-Көбөң ашты јиир јат.
Алты кат јымжак орынга
Ак-Көбөң баатыр јадар јат.
Јети кулакту јес казаннаң
Алып-Манаш ичпес туру,
Јети кат кумдус төжөккө
Алып-Манаш катап јатпас туру!»
Ого ойто каруу эдип
Күмүжек-Ару кожоңдоды:
«Алты кулакту казаннаң
Кемди де болзо азыраарым.
Алты кат орыным
Алып-Манаштың орыны.
Јети кулакту казаннаң
Јети кижини күндүлеерим.
Јети кат кумдус төжөгим
Јаңыс Алып-Манаштың төжөги!»
Оны уккан Ак-Көбөң
Ачынганы коркушту болды.
«Сен, тасты, сени мен!
Бажың кезип будыңа саларым,
Будың кезип бажыңа саларым!»
Тас ары болуп јүгүрди.
Алты кобы кечирди,
Алты кырлаң ажырды.
Таска једип болбой калды,
Ак-Көбөң камчыла сооро сокты.
Уйадына јүзи кызарып,
Ойто келип айылга кирди.
Отурарга јеткелекте,
Тастаракай база кожоңдоды:
«Ак-боро ат эзен болуп,
Чакызына келзе, не болор?

Алып-Манаш өлбөй јүрүп,
Јаныл келзе, канайдар?»
Оны уккан Күмүжек-Ару
Сегис келиндерди туура ийтти
Бозого алдына јүгүрип келди
«Ак-боро чакызына келзе,
Алтын түгин сыймаар эдим,
Алып-Манаш јаныл келзе,
Алтын эрдин окшоор эдим!»
Оны уккан Ак-Көбөң
Турна болуп кубулала,
Айыл түнүгинеҥ учуп чыкты.
Ак айаска јажына берди.
Оны көргөн Алып-Манаш
Бүдүмдү бойы тура түшти.
Јетен эки текпелү
Темир јаазын тартала,
Канду согоонды тудала,
Ак турна кийининеҥ
Божодып ийбей канайтты
Анча-мынча болгондо,
Канду согоон ойто түшти,
Ак турна төбөзининҥ
Калыҥ терезин алып келди.
Бу ла туштa төрөгөндөргө
Айга коштой ай чыкты.
Алып-Манаш баатыр
Казыр бүткен Ак-кааңды,
Кара санаалу Ак-Көбөңди
Кайралы јоктоҥ јеңдейле,
Айдып болбос той јазады,
Албаты-јонды јыргатты.
Јадын-јүрүмин јарытты
Кыска болгонын узатпадым,
Узун болгонын кыскартпадым
Албатыдаҥ укканым бу эди.
Артык кожорым јок туру.

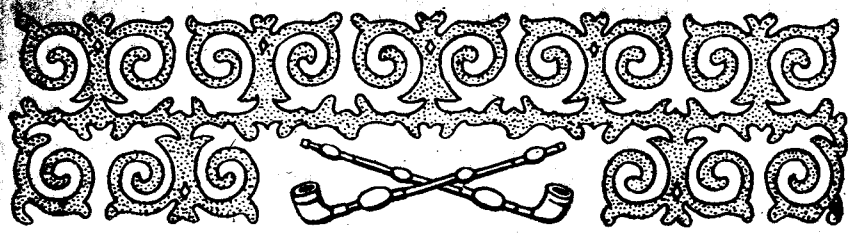

АК-ТАЙЧЫ

Арка јанына ай чалыбас —
Ай карањуй агаштар бўткен,
Меес јанына кўн чалыбас —
Моњкў бийик таштар бўткен
Алтын тайга колтыгында,
Арба ажы јайрап өзөр,
Ак чечеги оњбос јадар
Алты кып ак чөлдиң јаказында,
Јайга, кышка тоњуп билбес,
Јылбас кара талайлу,
Узун-Кыдат кезерлў,
Ас-кезек мал азырап,
Ас-кезек јон башкарып,
Алтын-Топчы абакайлу
Ак-Бөкө баатыр јуртады.
Кары* јажы једе берди,
Катан сööги када берди.
Өлө берзе, Ак-Бөкө баатырдың
Сööгин тудар најызы јок,
Өзўп отурза, Ак-Бөкө баатырдың
Сөзин угар балазы јок болды.
Кунукчылду јуртап јатты.
Алтын-Топчы абакайы
Качан јиит тужунда
Бир уул бала тапкан,
Ол уул эр јеткелекте
Эрлик-бий блаай берген.[15]
Ак-Бөкө баатыр
Эрлик-бийле јуулажарга
Акту кўчи јетпей калган.
Арга јоктоң јайнап арткан.

* К а р ы — карыыр.

Је эрдиң јурты ээн калбады,
Алтын-Топчы абакайы
Алтын чылап тиш саргарганда,
Койон чылап баш кажайганда,
Бир уул бала тапты.
Оны көргөн Ак-Бөкө баатыр
Ачу-корон кыйгырып ийди,
Ама-томо сыгырып ийди:
«Карыганда уулду болдым,
Калык-јоным, ончо јуулаар!
Кайкал јакшы ат сананып,
Менин уулымды адагар!» —
Албатызын онойдо кыйгырала,
Адына минип ањдап барды.
«Киш каразын адала,
Уулыма чуу эдедим.
Кийик семизин адала,
Уулымды јуула азырайдым» — деди.
Ак-Бөкөниң ол кыйгызы
Алтыгы ороондо Эрликке угулды,
Үстўги ороондо Үлгенге[16] угулды.
Јер үстўне торгыла берди,
Јетен кааңга угула берди.

* * *

Оноң ары Ак-Бөкө баатыр
Алтайына ањдап-куштап,
Киш каразын талдап атты,
Кийик семизин талдап өлтўрди.
Ай ажыра ањдайла,
Айылына ойто јанып ийди.
Кара тайганы коштоп јадарда,
Оң јанында кара аралдаң
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрў чыгып келди.
Ак-Бөкө баатырды
Адынаң јеңил ањтара тартты,
Ак јерге јыга басты.
Эки колыла јаба базып,
Энчилў јакшы јадып ийди.
Ак-Бөкө баатыр
Турайын дезе, туруп болбос,
Кыйгырайын дезе, кыйгы чыкпас,
Арай өлбөй јада берди.
Јўк арайдаң мынайда айтты:
«Эр бойым карыйла,
Өлўмтикке једе береримде,

Алтайдың аңы да мени базынды.
Өлтүрер болзоң, түрген өлтүр.
Өлтүрбес болзоң, тың кыйнаба!»..
Ак-бөрү оозын ачты,
Азулары кылайыжа берди.
Ак-Бөкөдөң мынайда сурады:
«Өлбөй, бу јарыкка артайын дезең,
Тының учун нени береринг?»
«Ак-малымнаң мал берейин,
Албатымнаң үлеп берейин!» — деп,
Ак-Бөкө баатыр айтты.
Ак-бөрү оноң тың былчыды.
«Ондый неме керек јок» — деди.
«Алтын-Топчы эжимди ал» — деп,
Ак-Бөкө база кыйгырды.
«Карыган үйиң керек јок» — деди,
Оноң тың былчый берди.
«Ак-боро адымды ал» — деп,
Јүк арайдаң карыган кыйгырды.
«Согум адың керек јок» — деди,
Оноң тың былчый берди.
Тумчыгынаң кан чыкты,
Өлөрине једе берди.
«Јаңыс уулың береринг бе?» — деп,
Ак-бөрү учында сурады.
Апшыйакты эмеш божодып ийди.
«Амадап турган болзоң, алгайың,
Алдындагы да балдарымды
азырабагам!»—
Ак-Бөкө баатыр онойдо айтты.
Ак-бөрү оны јарадып укты,
Арал төмөн мантай берди.
Ак-Бөкө арайдаң турды,
Адына онтоп, сыктап минди
Айылын көстөп јанып ийди.
Анча-мынча болбогондо,
Јери-јуртына једип келди.
Алтын-Топчы абакайы удура чыкты
Ат чылбырынаң келип тутты.
«Аңдап-куштап барала,
Көстиң јажын көл төгүп,
Мырын суузын мыс төгүп,
Не болды, апшыйагым?» — деп
Алтын-Топчы сурап турды.
Ак-Бөкө адынаң түшти,
Ак-бөрүле тушташканын айтты:
«Јаңыс баламды берер болдым,
Узун-Кыдат кезерим уксын,

Калык-јоным ончозы уксын,
Ак-бөрүле јуулажарга
Бистиң күчибис чыдашпас!» — деди.
Оны укқан кезерлери,
Ончо текши албатызы айдышты:
«Ак-бөрүле јуулажар,
Анайда колго түшпес» — дешти.
Ак-бөрүниң келер јолына
Алтан кулунду беелер тургусты.
«Аштап келген бөрү болзо,
Кулунду беелерди јиир» — деп,
Узун-Кыдат кезери айдат.
Олордың бери јанына
Кал-черүлер тургусты.
Оның бери јанына
Кара-Кыдат кезер турды.
Оның бери јанына
Эки тайгылын агыдала,
Ак-Бөкө баатыр бойы турды.
Балтыр кежик балазын
Јети кат таш байзынга*
Энезиле экүди бектеп койды.
Анча-мынча болбоды,
Алтан кулаш куйрукту,
Алты јаан азулу
Ак-бөрү көрүнип келди.
Алтан кулунду беелерге
Кылчас эдип көрбөй өтти.
Кал черүге једип келерде,
Олор удура аткылады.
Аткан октары ончозы
Ташка тийгендий тайкылды,
Мыска ** тийгендий мыйрылды.
Ак-бөрү олорды
Алтан кулаш куйругыла
Ары-бери јаңып ийди.
Ончолоры кескен өлөңдий,
Катай-тетей јыгылдылар.
Оноң өдүп јелип келерде,
Узун-Кыдат кезер удура басты.
Узун јыдазын көдүрип,
Ак-бөрүни көксине сайды.
Ушпа кара јыдазы
Тал каборто сына берди.
Ак-бөрүниң алтын түги

* Байзың — таш тура.
** Мыс — тош.

Сынганы да јок болды.
Ого ачынган Узун-Кыдат
Ак-бөрүге чурап келди.
Эки кўлактаҥ тударга сананды.
Ак-бөрў озо тажыды.
Узун-Кыдат ўч бўктелип,
Учка-башка тоголоно берди.
Ак-Бөкөниҥ эки тайгылы
Акшып ўрўп чурап келди.
Ак-бөрў олор экўди
Куйругына ороп јыкты.
Ак-Бөкө баатыр бойын
Алаканла Ак-бөрў
Арааайын тажып ийди.
Ак сагалы јайылып,
Ак-Бөкө баатыр барып јыгылды.
Ак-бөрүге удура турар
Алып кезер чыкпай калды.
Ак-бөрў келген бойынча,
Јети кат байзыҥды
Куйругыла алып чачты.
Балтыр кежик јаш баланы
Тиштенип алып, ойлой берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

* * *

Ак-бөрў јаш баланы
Алтан тайганы ажырып келди,
Канча өзөкти кечирип келди.
Кара тайга өргөзине
Кабайыла экелип илди.
Бойы ойто кайра чыгып,
Сўттў эки мыйгактар экелди.
«Эмчегиле баланы азыразын» — деп,
Олор экўге онойдо јакыды.
Эки мыйгакка азыраткан бала
Эки коноло, «энем» деди,
Алты коноло, «адам» деди.
Тос кабайдаҥ тўжўп алып,
Чой тактала телчип базат.
Ак-бөрў адазын келип,
Эки кулагын искеп јўрет.
Оны көргөн Ак-бөрў
Јўреги сўўнип каткырып ийди.
Маҥтап барган бойынча,
Эки кызыл тўлкўлер тудуп,

Эрке уулчакка экелип берди.
Канча јўзўн аш-курсакты
Ак-бөрў база да экелди.
«Алтайга ойто јаныгар» — деп,
Эки мыйгакты божодып ийди.
Оноҥ ары база аҥдап,
Бойы јоруктап, јўре берди.
Алтай ўстўн Ак-бөрў
Айландыра ајыктап јўрди,
Айылында балазын көрўп јўрди.
Эрлик бий чыкпазын деп,
Эбиреде ончозын шиҥдеп турды.
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрў онойдо јўреле,
Өргөзине ойто јанып келди,
Аҥдар семизин тудуп экелди.
Өргөгө киреле, көрўп турза,
Эки кызыл тўлкўлер
Јараш тўктери киртиген,
Јаан көстөри кылайган,
Уулчактыҥ ойынына чыдашпай,
Өлөргө јеткен јаткылайт.
Ак-бөрў эки тўлкўни
Аҥ эдиле тойо азырады,
Алтайына олорды божотты.
Олордыҥ ордына барала,
Эки бөрў тудуп экелди.
«Эрке уулымла ойногор» — деди,
Бойы база аҥдай берди.
Алтай ўстўн ајыктап јўрди,
Аҥ семистеҥ тудуп јўрди.
Анча-мынча өй өткөндө,
Айылына ойто јанып келди.
Эмди көрўп турар болзо,
Эки бөрўни таныры јок эдип
Эрке уулчак кыйнап койтыр.
Канду көстөри өлўп калтыр,
Кабыргалары шарбыйып калтыр.
Өзөктөринде курсак јок,
Өлөрине једип калтыр.
Ак-бөрў олорды көрөлө,
Јакшы курсакла тойо азырады.
«Алтайыгарга барыгар» — деп,
Айылыҥаҥ чыгарып, божодып ийди.
Оноҥ ойто барган бойынча,
Эки айуны тудуп экелди.
«Эрке уулымла ойногор» — деди.
Бойы дезе Алтайына басты.

Айландыра ончо шингдеп көрди.
Эрлик-бий келбезин деп,
Jер тамының оозын кетеди.
Үч-Курбустан келбезин деп,
Теңери түбин база шингдеди.
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү онойдо jүргенде,
Кара тайга өргөзинде
Эки айуның огурыжы
Өрө чыккан теңериге торгулат,
Төмөн түшкен jерге торгулат.
«Бу кайтты?» — деп, jанып келзе,
Эки кара айулар
Алтын болуп сарғарган,
Агаш болуп кургаган,
Көстөри дезе соолгон,
Үндери дезе чат тунган,
Өрө турбай jаттылар.
Балтыр кежик балазын көрзө,
Баатыр кемине табыжып калтыр.
Кара түндий кабакту,
Jарым кайа jаакту,
Jаан казандый көстү,
Арка сөөктө үйе jок,
Балтыр эди бырчыт кайыңдый,
Баатыр күлүк болуп калтыр.
Оны көргөн Ак-бөрү
Jарсылдада каткыра берди,
Jаанаган уулга мынайда айтты:
«Эркелеп азыраган уулым эдиң,
Эр кемине jедип калтырың.
Шыралап азыраган балам эдиң,
Чын баатырга табыжып калтырың.
Айтканымды эмди угар туруң,
Алды-кийиниме jүрер туруң».
Айланайын кайран уулчак
Ак-бөрү адазына
Карууна мынайда айтты:
«Адам болуп азыраганаарда,
Айтканаарды не керек укпайтам?
Алып баатыр бүткемде,
Айбыгарга не керек барбайтам?»
Оны уккан Ак-бөрү
Алтайына мактай берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Алтын-күмүш jепселдү
Ак-боро ат экелди.[17]
Олордың тибиртин уккан бойынча

Jаш баатыр чыга jүгүрди.
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү адазы айтты:
«Өлө берзе — тын jаңыс,
Өзүп jүрзе — кан jаңыс,
Минген сенің адың болзо,
Ак-боро эрjене болор.
Акту бойыңның адың дезе
Ак-Тайчы баатыр болор
Катанчыңды кийип көр».
Ак-Тайчы jиит баатыр
Алтан-jетен топчылу
Кара торко штан кийет.
Ай билдирлү, күн билдирлү
Мангдык торко чамча кийет.
Эки бутка болгожын,
Тогус кат күлер таманду
Алтын чүмдү өдүк кийет.
Күлүктер тутса jыртылбас
Күрең камзал кебин кийет.
Алыптар тутса jыртылбас
Алтын камзал тонын кийет.
Канча jуунын jепселин
Карчый-терчий jүктенди.
Ол jазанган соңында
Ак-бөрү адазы
Бир серкенің терезине урган
Аскан аракы экелип каңjаалады.
Ак-боро атка минген
Ак-Тайчы уулына айтты:
«Эмди атанып joруктазаң,
Кандый ла улуска туштажарың,
«Кандый баатыр эдиң» — дезе,
Айдар сөзиң мындый болзын:
«Азыраган адам менің
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү болор туру,
Минген адым ак-боро,
Бойымның адым Ак-Тайчы.
Азыйда joруктап jүреле,
Адама кижи кудалап койгом,
Теңери-каанның балазы болгон,
Оны экелерге барадым» — деп айт.
Олор ойто сенең сураар:
«Эрдиң сенің эптү эмтир,
Jүзиң сенің jараш эмтир.
Мындый jараш баатыр сенің
Өлүмиң кайда болор учурлу?»

Олорго карууны мынайда айт:
«Jаңыс кижиниң өлүми
Jаан сооктоң болгой база,
Минген адымның үстүне
Jаба тоңуп калгайым база».
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү адазы
Ак-боро атка минген
Ак-Тайчы уулын
Онойдо jазап jакып турды.
Оноң ары Ак-бөрү
Ак-Тайчы уулына
Сары куулы jыда берди.
Ээчиде мынайда айтты:
«Оноң ары барып jатсаң,
Ат айланбас шуур терек турар.
Ол терекке jеделе,
Сабарынгнаң кан чыгарып,
Сары jыданы кандап ий.
Ай jанына турала,
Ачу-корон кыйгырып ий,
Күн jанына турала,
Ама-томо сыгырып ий.
Ол тушта ачу-корон соок түжер.[18]
Шуур терек ачыла берер,
Сен оноор кирип jадарың.
Ак-боро адың бойы билер.
Арга-сүмезин бойы табар.
Серке терезинде аракыңды
Ого кирерде ичип ал.
Оноң ары кайдаар барарын
Акту бойың шүүп ал».
Мындый сөсти угала,
Jана болбой бүдүрер болуп,
Ак-Тайчы атанды,
Ары болуп элес этти.

* * *

Канатту бүткен ак-боро
Эзин-салкындый учуп браатты.
Кайран бойы Ак-Тайчы
Кожоң-комусла көндүгип ийди.
Анча-мынча барган соңында,
Ак jаланга чыгып келди.
Көс jедерден көрүп турза,
Jүс түңгей ак сары аттарлу
Jүс түңгей келиндер келип jаттылар.[19]

Ак-Тайчыга jаба jеделе,
Аттаң түшпей, мынайда сурадылар:
«Көзиң болзо, отту бүткен,
Көксиң болзо, керсү бүткен,
Кайдаң келген баатыр эдиң?»
«Азырап койгон адам менің
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү болгон эди.
Минген адым Ак-боро,
Бойымның адым Ак-Тайчы!» — деп,
Jүс түңгей келиндерге
Ак-Тайчы каруузын берди.
«Эрдиң сениң эптү эмтир,
Jүзиң сениң jараш эмтир.
Мындый күчтү баатыр сениң
Өлүмиң кайда болор учурлу?»[20] — деп,
Ол келиндер ойто сурады.
Ойто карууны сакыгылай берди.
«Jаңыс кижиниң өлүми
Jаан сооктоң болгой база.
Минген адымның үстүне
Jаба тоңуп калгайым база» —
Ак-Тайчы каруузын
Келиндерге онойдо айтты.
Адының тискинин силке тартып,
Оноң ары көндүре jелди.
Анча-мынча барган соңында,
Ак тайганы ашкан соңында,
Көк чөлгө түжүп келди.
Көс jедерден көрүп турза,
Jүс түңгей jеерен атту,
Jүс түңгей торко тонду
Jүс кезерлер келгилеп jатты.
Анча-мынча болбой туруп,
Ак-Тайчыга jаба jеткиледи.
Ат үстүнең jакшылашкылады,
Ады-jолын сурашкылады.
Ак-боро атка минген
Ак-Тайчы баатыр
Jүс келинге айткан сөзин
Jүс кезерге айдып берди.
«Эрте чакта бир jүреле,
Теңгери-кааның jаңыс кызын
Ак-бөрү адама кудалап койгом.
Эмди оны экелерге
Барып jаткан эдим» — деп,
Ак-Тайчы баатыр
Jүс кезерге кожуп айдала,

Оноң ары јелип ийди.
Куу тоозын чөйүле берди.
Куу туман јайыла берди.
Анча-мынча барган соңында,
Көс једерден көрүп турза,
Чыйрак ат айланып келбес
Шуур кара терек турды.
Оноң ары јелген бойынча,
Ол терекке једип келди.
Јаба јеткен бойынча,
Ак-бородоң түже секирди.
Аттың ээрин алып ийди,
Ак-борозын бош агытты.
Сабарынаң кан чыгарып,
Сары јыдазына сүртүп ийди.
Ай јанына тудала,
Ачу-корон кыйгырып ийди.
Күн јанына тудала,
Ама-томо сыгырып ийди.
Теңери төзи кызара берди,
Терстү-өңдү салкын түшти.
Ак кар аңданып јатты,
Ачу-корон соок келди.
Ак-боро эрјене ат
Алтын түктү айу болды,
Шуур* терек төзинең
Терең ичеенди казып ийди,
Чуу јылузын оронып,
Ол төмөн кире берди.
Шуур терек ачыла берди.
Ак-Тайчы баатыр
Ол терекке киреле,
Јалаң болгон кејим-токум
Јайа салып төжөнип ийди.
Серке** терезинде аракызын
Јаңыс тынып ичип ийди.
Јаткан бойынча уйуктай берди.
Узак уйуктаган ба, айла јок по.
Ак-Тайчы ойгонып келди.
Шуур теректең чыгып келди.
Эмди көрүп турар болзо,
Агаш бажынаң бийик
Ак кар јаап койтыр,
Терең јаан талайлар
Түбине јаба тоңуптыр,

* Шуур — шуулап табыштанатан терек.
** Серке — эки јашту теке.

Јаш агаштар јара тоңуптыр.
Оны көргөн Ак-Тайчы
Јаан оттоң салып ийди.
Сары-куулы јыдазын
Отко тудуп изидип ийди.
Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Агаш бажынаң бийик кар кайылды,
Алтай үсти јаранды.
Јараш чечектер јайылды,
Јайдың куштары кожоңдошты.
Алтын түктү айу болгон
Ак-борозы чыгып келди.
Ары-бери силкинип ийерде,
Бүдүштү бойы тура түшти.
Ак-Тайчы адын ээртеди,
Кайда барарын шүүнди.
«Ак-бөрү адам айткан:
Кайдаар барзаң, оноор бар.
Ол керекти бойың бил» — деген.
Јок, не болзо, ол болзын! —
Ак-Тайчы бойында айтты. —
Адама ойто баратам».
Онойдо бек сананып,
Ойто јана јортуп ийди.
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү адазына јанды.
Јолдо келип јадар болзо,
Јүс түңей кезерлер
Аттары үстүне јаба тоңгон,
Кажы чакта кадып калган,
Јолдо турганын көрүп өтти.
Оноң ары барып јатса,
Јүс түңей келиндер
Ат үстүнде тоңгылап калган,
Кажы чакта какшап калган,
Јолдо турганын көрүп өтти.
Јетен айры бай теректиң төзинде
Ары көрзө, ай кеберлү,
Бери көрзө, күн кеберлү
Алтын сары чачту,
Кара солоңы кабакту,
Эки јараш колыла
Ээгин эптеп тайанган
Бир јараш кыс отурды.
Кийген кеби маңдык болды.
Ого јаба јортуп келеле,
Ак-Тайчы мынайда айтты:
«Јаландa јаңыскаан отургынча,

Јаңыс адыма учкажып алыгар.
Қандый алтайга баратан болзогор,
Ол алтайга јетирип койорым».
Оны уккан јараш кыс
Эрке көзиле кылчайып көрди.
Эрмек айтпай, келип учкашты.
Ак-боро эрјененің .
Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды.

* *
*

Анча-мынча болбой јўрўп,
Алтан-кулаш куйрукту
Ак-бөрў адазының
Қара тайга өргөзине
Једип келген тургулады.
Ак-бородоң түшкиледи,
Өргө эжигин ачкылады.
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрў адазы
Озогызынаң карыган кептў,
Түрўлўп алган уйуктап јатты.
Ак-Тайчы базып келди.
«Азыраган адам, туругар!
Экелген кысты көрўгер!
Јарадар болзогор, алыгар!»
Оны уккан Ак-бөрў
Араай өрө көдўрилди.
Алтын колын јайа тудуп,
Ак-Тайчыла јакшылашты.
Келин кыска колын берди,
Қўлўмзиренип мынайда айтты:
«О-о јайла, Ак-Тайчым,
Бойына келген ырысты
Меге незин березиң сен?
Теңгери-каанның балазы
Алтын-Тана јараш көөркий
Сенің эжиң болуп келген.
Эр јажына ырысту јадыгар!
Эдегеерге бала бассын,
Эжигеерге малдар бассын!»
Ак-боро адың база олордоң келген.
Канча јўзўп јуу-јепселиң
Мангдык торко канча кебиң
База олордоң экелгем.
Чын адаң мен эмезим,
Ак-Боро атка минген

Ак-Бökö баатыр — адаң,
Алтын-Топчы — чыккан энең.
Је эки акаңды Эрлик апарган,
Сени база апарбазын деп,
Энедең чыгарыңда, мен экелгем.
Эмди эр кемине сен јеттиң,
Баатыр ийделӱ болдың.
Јер алдында Эрликтиң ийген
Јӱс јелбис кыстарын тоңырдың,
Јӱс тӱңей кезерлерин бастың?
Оноң улам сениң ийдең
Тӱгенбес бӱткени јарт билдирди.
Ончо öштӱлерле јеңижерге
Чыдажарың јарт көрӱнди.
Алтын-Тана кысты алып,
Адаң јуртына јана бер.
Јер ӱстӱнең јуу табарза,
Јер алдынаң Эрлик чыкса,
Мени ундубай, болушка кычыр!»
Оны уккан Ак-Тайчы
Ай тийгендий јарый берди,
Күн тийгендий изий берди.
«Өлӱмнең мени айрыган учун,
Эр темине јетирген учун,
Кара бажым кара јерге киргенче,
Качан да слерди ундубазым» — деп
Ак-Тайчы онойдо айтты,
Алаканын јайа тудуп, јакшылашты.
Ак-боро адына минди,
Алтын-Тана кысты öңöрди.
Ада јуртын көстöп,
Ак-бороны бура тартты.
Тӱндӱ-тӱштӱ ак-боро
Ай канатту куштаң тӱрген,
Айры туйгакту аңнаң тӱрген,
Адып ийген октоң тӱрген,
Элес эдип уча берди.
Онойдо барып јатканча,
Ак-Бökö баатырдың
Алтай јерине једип келди.
Албаты-јон кайкап көрди,
Ак мал ӱркӱп маңтады.
Бу болгон табыш-тал
Ак-Бökögö база угулды.
Оны уккан Ак-Бökö
Өргöзинең чыга јӱгӱрди,
Алтын-Топчы абакайы база чыкты,
Узун-Кыдат кезери база чыкты.

Ончолоры көрүп турар болзо,
Айдың, күннің бадыш јанынаң
Аттаң башка атка минген,
Абакай јараш кыс өңөргөн
Эрдең башка эр келип јат.
Олорды көргөн Ак-Бөкө
Отура түжүп, ыйлай берди:
«Өлбөгөн бойым өлөтөн турум,
Барбаган бойым баратан турум!
Акту бойымды олјолоорго,
Ак малымды айдаарга
Келип јаткан баатыр туру.
Јуулажарга чак јетпес
Алтан кижи адын алзын,
Јетен кижи јеңин тутсын.
Аш јакшызын быжырып,
Алып-күлүкти күндүлеп көрөр.
Ойын јакшызын баштап,
Оның јүрегин јымжадар!»— деп
Ак-Бөкө онойдо айтты.
Албатызы айтканын укты.
Ат аларга улустары
Ат чакыда сакып турганча,
Ак-боро атка минген,
Айдый јараш кыс өңөргөн
Ак-Тайчы једип келди.
Адын улуска алдыртпай,
Бойы чакыга буулады.
Алтын-Тана баланы колтыктап,
Ак өргө јаар ууланып басты.
Ак-Бөкө меңдеп келди,
Ак-Тайчының колтыгынаң тутты.
«Менің катан сөөгим катпаган,
Кары* јажым јетпеген,
Бойым да јеңил базып кирбей,
Карыган кижи јобобогор» — деп
Ак-Тайчы баатыр
Адазына айдып турды.
Албатыны јайладала,
Ак өргө эжигине јетти.
Ак өргөгө кирип келди.
Алтын-Топчы энези,
Ак-Бөкө адазы
Ак-Тайчы уулын таныбай,
Оң тизелерине чөгөдөп
Отура түжүп, мүргүп тургулайт.

* Кары — карый берген.

«Карыган бисти өлтүрбе!» — деп
Катап-катап сурап тургулайт.
Айга түңей алтын стол тургустылар
Алама-шикир* аш-курсак чоктылар.
Тенгериде јылдыстый алтын чөөчөйгө
Амтанду аракыдаң урдылар.
«Көзің сенің чокту отту,
Көксің сенің терең санаалу,
Кайдаң келген баатыр эдің?
Азырап койгон адаң кем?
Эмизип койгон энең кем?
Кара санап келген болзоң,
Карыган биске јажырбай айт.
Амыр санап келген болзоң,
Коркутпай бисти чикезин айт!» — деп
Ак-Бөкө, Алтын-Топчы
Онойдо јайнап сурагылап турат.
Үзүк јоктоң мүргүп турат.
«Азыраган адам менің болзо
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү болгон эди.
Эмискен энемди билбезим,
Эмдиге јетире бедирейдим» —
Ак-Тайчы онойдо айтты.
Оны уккан Алтын-Топчының
Эки көзи јаандай берди.
Турган јерине када берди.
Ак-Тайчыны кезе ајыктап,
Кенетийин кыйгырып ийди:
«Эки көзіңди көргөмдө,
Менің көзимнің оды көрүнет.
Эрмек-сөзің уккамда,
Ак-Бөкөнің үни угулат!
Адакы учында тапкан,
Ак-бөрүге алдырткан
Уул балам сен эмтириң!
Карыган бисти ченебей,
Камзал** кебіңди чечип ий.
Оң колыңды өрө көдүр,
Колтыгыңды көрөдим мен!»
Оны уккан Ак-Тайчы
Камзал кебин чечип ийди,
Оң колын өрө көдүрди.
Оң колтыкта кара меңди
Ада-энези көргилеп ийди.

* Алама-шикир. Алама—яблоко, шикир — сахар.
** Камзал — тыштына кийер кеп.

Алакандарын чабынып ийгиледи.
Ак-Тайчы баатырды
Энези бажынаң тудуп окшойт,
Адазы будынаң тудуп окшойт.
Айдаң јарык ай тийгендий,
Күннең изү күн тийгендий,
Ак-Бөкө лө Алтын-Топчы
Айдары јок сүүндилер.
«Адың кем?» — деп сурадылар.
«Ак-бөрү адамның адаганы:
Ак-боро атка минген
Ак-Тайчы баатыр эдим.
Алган мениң ээжим болзо,
Теңери каанның јаңыс кызы —
Алтын-Тана бала эди» — деп,
Ак-Тайчы каруузын берди.
Алтын-Тана абакайын
Ада-энезиле, албаты-јонила
Ончозыла таныштырды.
Оноң арыгы јыргалды эмди
Оосло айдып түгезип болбос,
Он алтайга бадырып болбос.
Тайгага түңдеп эт кайнадылды,
Талай кептү аракы јуулды.
Ак-Тайчы баатырга
Алтан эки толукту
Ак өргөни тудуп ийгиледи.
Ак өргөниң ичин дезе
Ай билдирлү, күн билдирлү
Мандык торколо чүмдегиледи.
Алтан эки бутту
Алтын орын тургускылады.
Кара кумдус терезинең
Бай јуурканды көктөди.
Ат буулайтан алты үйелү
Күлер чакыны кадагылады.
Алтын-Тананың алтын чачын
Алтан келиң тарадылар.
Айаң түшкен јалаңдарда
Ат чыйрагы јарыштылар.
Одус күнге ойын болды,
Оңдоп болбос јыргал болды.
Тойгон улустар јада кожоңдогылайт.
Тойгон ийттер јалбагына үргүлейт.
Эмди јыргап турганча,
Той өдүп јатканча,
Эрјенелү ак-боро ат
Шуургандый маңтап келди.

Шыркырада киштеп ийди.
Оны уккан Ак-Тайчы
Адына удура чыга јүгүрди.
Алаң кайкап мынайда сурады:
«Колтыгымның канады сен,
Кожо јүрген нөкөрим сен,
Нени билдиң, нени сестиң,
Саадатпай айдып бер?»
Ак-боро каруун айтты:
«Эрлик-бийдиң болушчызы болгон
Темир-каанның элчизи
Тогус јерден үйелү,
Кижи бажы айакту,
Јерле тудуш киндиктү,
Јелим кара кабакту
Элче-Көдүкей — Кара-Уул
Сени көстөп келип јат.
«Темир-каанның јаңыс кызы —
Эрге барбас Эрке-Карачкы
Эмди дезе эрге барган,
Оның тойына слерди алдырган» — деп
Элче-Көдүкей — Кара-Уул айдар:
«Бойың тойго барбас болзоң,
Ак-боро атты тудуп бер деп
Бойының сөзин ол айдар.
Айыл ортозына минетен
Ак-боро атты тудуп бер.
Акту-бойың барба» — деп
Ак-боро ат айдала,
Ары болуп сурт этти,
Ак чымылдый уча берди.
Оны уккан Ак-Тайчы
Айыл ортозына минетен
Јожоң боро атты экелди.
Илбибиле, тармыбыла
Баатыр ады эдип ийди.
Тенгериге јеткен кулакту,
Тегерик айдый көстү,
Алтын-күмүш јазалду
Ак-боро боло берди.
Анча-мынча өй өткөндө,
Ак мал үркүп маңташты,
Албаты-јон коркуп ыйлашты.
Ак-Тайчы чыгып көрзө,
Элче-Көдүкей — Кара-Уул
Ат чакыга једип келтир.
Адынаң түшкен, буулап турды.
Ак өргөгө кирип келди.

Элче-Көдүкей — Кара-Уул
Мынайда сөзин айдып турат:
«Темир-каанның јаңыс кызы
Эрге барбас — Эрке-Каракчы
Эмдиги өйдө кижиге барган.
Оның тойына турушсын деп,
Темир-каан слерди айттырган
Ак-Бөкө баатырдың уулы
Ак-Тайчы баатыр уул
Келзин деп ол айттырган.
Бойы келип болбозо,
Болуп јаткан јаан тойго
Адын берзин јарыжарга,
Аттың түгин сындырбай,
Ойто бойына табыштырарым деп
Темир-каан айткан» — деди.
Ак-Тайчы барбады,
Ак-боро адын берип ийди.
Оноң ары амыр-энчү
Алтын-Таназыла јуртай берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Ак-боро эрјене ат
База ла маңтап түшти.
Шыркырада киштеп айтты:
«Сениң берген адыңды
Элче-Көдүкей — Кара-Уул
Јолдо минип, белин кайрып,
Өлтүрип салала, јанып барган.
Темир-каан калјуурыйла,
Экинчи элчини база ийди,
Сокор-Кара баатыр клеедири.
«Бойы тойго келзин» — дейт.
Айрылар эбиң бойың табарың.
Мен сени кетеп јүрерим,
Болушкадый јерде болужарым,
Айдышкадый јерде айдыжарым!» —
Ак-боро онойдо айдып,
Ары болуп уча берди.
Анча-мынча болбоды,
Оноң-мынаң туман чыкты,
Айас тенгери бүркеле берди,
Агаштар бажы бүктеле берди.
Ак мал тозуп үркүди,
Албаты-јон кайкашты.
Ак-Тайчы чыга јүгүрди,
Адыжарга белен болды.
Эмди мында көрүп турза,
Сегис мүүстү көк буканы

Сегизен тегеликтү абрага јеккен,
Кара тайга кеберлү
Сокор-Кара баатыр келип јатты.
Оны көргөн Ак-Тайчы
Айылына кирип јадып ийди.
Сокор-Кара баатыр једип,
Абра үстүнең кыйгырды:
«Ак-Бөкөниң уулы, ук!
Ак-Тайчы баатыр, бери чык!
Чыкпас болзоң, коомой болор!
Өлбөгөн бойың өлөриң,
Барбаган бойың барарың!»
Оны укkан Ак-Тайчы
Араайын чыга конуп келди,
Сокор-Кара баатырдың
Келген керегин сурап укты.
«Јаңыс адымды мында бергем,
Эмди минер адым јок.
Темир-каанның кызының тойына
Барып болор аргам јок» — деп
Ак-Тайчы Сокор-Карага
Каруун онойдо айдып берди.
«Минер адың јок болзо,
Темир абрага отур!» — деп
Сокор-Кара кыйгырып ийди.
Ак-Тайчы мойношподы.
Чай-көчөлө соодошподы,
Ада-энезиле, алган ээжиле
Эзендежип, јакшылажып алды.
Катан чүмин чүмденеле,
Јуу-јепселиле шыйдынала,
Сегизен тегеликтү абрага
Отурала, көндүге берди.
Јон јуртынаң чыгала,
Мал чагына* једеле,
Ак-Тайчы баатыр
Ары-бери јайканып ийди.
Сегизен тегеликтү темир абра
Кос болуп оодыла берди.
Сокор-Кара баатыр айтты:
«Алтын тонду алыптар тарткан,
Күмүш тонду күлүктер тарткан,
Бек бүткен абра эди.
Бир де сабары сынбаган эди.
Сениң сөөгиң чой болгон бо?
Сениң ичиңде корголјын бар ба?

* Мал чагы — малдың турлузының учы.

Эмди сен йойу бас» — деди.
«Йойу мен йобобозым,
Йолдоң ойто буруладым!» — деп
Ак-Тайчы кыйгырып ийди.
Йолдоң эмди бурулып ийди.
«Сени ойто йандырбазым,
Көк букага миндиредим!» —
Сокор-Кара баатыр айтты.
Сегис мүүстү көк букага
Ак-Тайчы минип алды.
Сокор-Карадаң озолодо
Көк буканы йелдирип ийди.
Анча-мынча барала,
Алты кырлу йес йыдала
Көк буканың йүрек төзин
Откүре сайып ийген турды.
Көк буканың аккан каны
Кызыл көлдий түүле берди,
Айландыра йер кызара берди.
Сокор-Кара йедип келди:
«Көк бука өлзө дө,
Мен сени божотпозым,
Темир-кааңга йетирбегенче,
Таштап сени барбазым.
Йойу базып болбос болзоң,
Йүктенип сени апарарым» деп
Сокор-Кара айдып турды.
Ак-Тайчыны йүктенип ийди.
Эки буттың төзине йетире
Кату йерге бадала берди.
Ак-Тайчы баатыр
Сокор-Кара баатырдың
Күр көксин откүре
Узун йыдала сайып ийди.
Өрө көдүрип келген бойынча,
Уч темденип алган бойынча,
Йердиң йети кадын откүре
Темир-кааның эжигине
Чачып ийбей канайтты.
Ак-Тайчы баатыр
Бойының өштүзин йеңдейле,
Ойто болуп йанып ийди.
Анча-мынча болбой,
Алтын-Тана эжине,
Ада-энези карыгандарга
Йедип келбей канайтты.
База катап Ак-Тайчы
Амыр-энчү йуртай берди.

Эм онойдо йатканча,
Эрйенелү ак-боро ат
Шыркырада киштеп келди,
Чымыл чылап учуп келди.
«Калак-кокуй, Ак-Тайчы,
Темир-каан каныккан эмтир
Кызарып агар каны йок,
Кыйылып өлөр тыны йок,
Чаңмак кара айгырлу
Чаңмак-Бөкө баатырын ийиптир.
Оныла канайда тартыжарың?
Арга-сүмең сананып отур,
Йуу-йепселиң белетеп отур!» —
Ак-Тайчы баатырга
Ак-боро ат онойдо айтты,
Ойто йана уча берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Теңеридий күкүрт угулды,
Темирдий шыңырт угулды.
Алтай үсти йаңыланды,
Агаш-таштар йемирилди.
База көрүп эм тургажын,
Чаңмак кара айгырга минген
Чаңмак-Бөкө баатыр келди.
Аттаң түшпей кыйгырды:
«Каан кижиниң элчизин тообос,
Кандый баатыр бүткең сен?
Айбыга келген улусты
Ады-бойыла өлтүрип турар,
Айдаң-күннең йалтанбас,
Алтыгы ороонноң коркубас
Кандый баатыр бүткең сен?
Эмди мениле барбас болзоң,
Албан күчле апарарым!»
Оны укkан Ак-Тайчы
Ак өргөдөң чыгып келди.
Ушпа кара йыдазын тайанып,
Чаңмак-Бөкөни кезе көрүп,
Бир кезекке унчукпай турды.
Оны көргөн Чаңмак-Бөкөниң
Эки көскө кан чагылды,
Алын эринин йара тиштенди,
Ачу-корон кыйгырып ийди:
«Каан кижиниң йакылтазын тообос
Кандый күлүк бүткең сен?
Мендий йаан кижиден коркубас
Не йүректү бүткең сен?» —
Чаңмак-Бөкө онойдо айдала,

Ак-Тайчы баатырды
Ат қамчызыла согуп ийди.
Ачынып билбес Ак-Тайчы
Ачынганы сүрекей болды.
Чаңмак-Бөкө баатырды
Чаңмак кара айгырыла
Қатай туткан бойынча,
Үч темденип көдүреле,
Јер таамының оозы төмөн
Қажыкка бодоп чачып ийди.
«Қатап меге келбе!» — деди
Јылбас кара талайына
Қолы-јүзин јунуп алды.
Оноң ары Ак-Тайчы
Амыр-Энчү јуртай берди.
Эмди онойдо јуртап јаткажын,
Бир күнде ак-боро эрјене
Шыркырада киштеп келди,
Чымыл кептү шуулап келди.
Оны уккан Ак-Тайчы
Адын уткуп түрген чыкты.
Ак-боро эрјине айтты:
«Қалак-кокуй, Ак-Тайчы,
Јер алдында јуртаган
Эрлик-бий ле Темир-каан
Сени келип баспаганча,
Токтобос деп айдыжып јат.
Оның учун белен бол.
Ок-саадагың јазап тут.
Қажы күнде келерин
Билерге сүрекей күч болор.
Олор бери келгелекте,
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү аданға
Барып келбегенче болбос!» — деди.
Оны уккан Ак-Тайчы
Ак-борозын ээртеди,
Қатан чүмин чүмденди.
Ада-энезиле, алган эжиле
Амыр, јакшы эзендежип,
Ак-бөрүниң јуртын көстөп,
Элес эдип уча берди.

* * *

Ат јакшызы ак-борого минген
Ак-Тайчы баатыр бойы
Түндү, түштү үде* јоктоң
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрүниң јерине јетти.
Ак-бороның тибиртин угуп,
Ак-Тайчының кожоңын угуп,
Алтан кулаш куйрукту
Ак-бөрү адазы
Қара тайга өргөзинең
Уткуп чыкпай канайтты.
Қолдоң тудуп јакшылаштылар,
Јаак тудуп окшоштылар.
Ак-Тайчы баатыр
Ак-бөрү адазына
Қомудалын айдып берди.
«Эрлик-бий ле Темир-каан
Эр бойыма амыр бербей,
Эжиктеди мени — деди.
Үч катап табарганын
Үзе јеңдеп чыктым — деди.
Эмди адакы учында дезе
Темир-каан келерге јат.
Ол келзе, тартыжатан
Ийде-күчти сурап келдим.
Олорды сөслө јыгарга
Чечен сөсти сурап келдим».
Оны уккан Ак-бөрү
Күңүс үниле мынайда айтты:
«Јердиң үстүне амыр бербес,
Қызарып агар каны јок,
Қыйылып өлөр тыны јок
Эрлик-бий сени истептир,
Төртинчи элчини келдирбей,
Јер үстүне олорды чыгартпай,
Удура атанып барып көр.
Темир-каан келер болзо,
Сениң ада-јуртыңда
Ийне сыныгындый неме артпас.
Алыс јерге барган соңында,
Қандый кызаланға киргедий болзоң,
«Алтан кулаш куйрукту,
Ак-бөрү адам» — деп кыйгыр.
Үн јетпестең угарым,
Қол јетпестең болужарым!» —
Ак-бөрү онойдо айдала,
Бир јаргак тон берди,
Бир јаргак меелей берди,

* Үде — амыр.

Бир јаргак штан берди,
Бир јаргак ӧдӱк берди.
«Јаан јууга кирер туштa
Бу кийимди кийип ал» — деди.
Ак-Тайчы баатыр
Ак-бӧрӱ адазынаҥ
Ондый алкышты алала,
Қолдоҥ тудуп, јакшылашты,
Ак-бороныҥ тискинин
Ойто јана бура тартты,
Јери-јуртын көстӧп ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Ада-јуртына једип келди.
Аттаҥ түшкен бойынча,
Алтын-Тананы окшоды,
Алтын чачын сыймады.
«Ӧлӧ берзе — тын јаҥыс,
Ӧзӱп јӱрзе — јаш јаҥыс,
Айланайын Алтын-Танам,
Амыр болзо, туштажарыбыс.
Јаан јорукка барып јадым,
Јажып кунугып сананба.
Омок, сергелеҥ јаантайын јӱр!» — деп
Ак-Тайчы баатыр
Алтын-Тана эжине айтты.
Оҥ колынаҥ јакшылашты,
Оҥ јаактаҥ окшоды.
Ойто чыккан бойынча,
Ада-энезине јӱгӱрип келди.
Алаканын јайып берди.
«Јаан јорук барып јадым,
Јакшы болзын, адам, энем.
Қаандар кычырузына барадым.
Қаргап јаман айтпагар.
Амыр јӱрӱп јан деп
Алкыш сӧзӧӧр айдыгар!» —
Ак-Тайчы онойдо айдып,
Ада-энезиле окшошты.
Ак-боро адына минип,
Ары болуп элес этти.
Алган эжи Алтын-Тана,
Ада-энези эки карыган
Арт кийининеҥ көрӱп арттылар.
Көстиҥ јажын тудуп болбодылар.
«Эки аказын Эрлик албаган болзо,
Эмди нӧкӧрлӧр болбос беди?
Эрлик-бийдиҥ јуртына
Ӧмӧзи јаҥыс барбас беди?» — деп

Алтын-Топчы энези
Акту бойы айдынып турды.

* * *

Эрјенелӱ ак-бородо
Сооду јок јӱре берди.
Эрлӱ бойы Ак-Тайчыда
Уйку јок јӱре берди.
Қӧӧ куушкан шыҥкырт эдип,
Қӧмдӱргези от алыжып,
Темир јепсел шыҥкырт тӱжӱп,
Қӱлер куйак кӱзӱрт эдип,
Ак-Тайчы јелип отурды.
Ок-саадагы кожоҥдожып браатты.
Ак-бороныҥ тепкен јеринде
Айаҥ көлдӧр тура калат,
Јаан туулар јабызап калат.
Эм онойдо браадала,
Јер таамыга једип келди.
Ак-Тайчы баатыр
Ак-бороныҥ тискинин тартты.
Айлу-күндӱ теҥериле,
Агаш-ташту Алтайла
«Амыр болзын» деп јакшылашты.
Қара кумдус бӧрӱкти
Қептей тартып кийди.
Эки тискин теҥдей тудуп,
Јер алдына чурап ийди.
Ай карангуй јер болды.
Ак-бороныҥ эки кулакта
Эки кӱмӱш јинји —
Бирӱзи кӱндий јарыйт,
Бирӱзи айдый јарып,
Барар јолды илелеп браатты.
Қанча күн чыгып, ашканын,
Қанча тӱн кирип, таҥ атканын
Ак-Тайчы оҥдоботы.
База көрӱп барып јатса,
Темир-кааннын јети кат
Таш өргӧзи көрӱнип келди.
Эжигинде ат буулайтан
Сегис айры темир терек
Темир јалбырагы силкинип турды.
Таш өргӧгӧ кирип келерде,
Уткуп кижи чыкпады.
Ат чакыныҥ тӧзинде
Ат аларлар јок болды.

Ак-Тайчы адынаң түшти,
Чакыга адын буулабай,
Ат тискинин бош салала,
Таш өргөниң эжиғин ачты,
Алтын бозого алтап кирди,
Темир бозого тееп кирди.
Темир-каан күлүк бойы
Тогус кат таш ширееде
Қыйындалып мында јатты.
Эки көзи кара көлдий,
Эрдиң јүзи јер балкаштый,
Эки эмчеги борбуйдый,
Эки кулагы одыштый.
Темир-каан мындый болды.
Эзен-јакшыны угужып отурды.
«Не керек алдырган?»—деп сурап турды
Темир-кааннын абакайы
Алыс јердиң кижизи эмес,
Айлу-күндү Алтайдаң
Албанга келген чырайлу болды.
«Мен сени баатыр деп,
Јаңыс кызымның тойына алдырарымда.
Барган элчини өлтүрип отурар
Қандый бүткен кижи сен?» — деп
Темир-каан учында
Ак-Тайчыны талап айтты.
«Айылчы кижини азыра» — деп
Абакайына јакарып айтты.
«Баштап барган элчигер
Энчилү адымды өлтүрбеген болзо,
Қийининдеги де элчилерге тийбес эдим.
Ол туштa келбес бедим?
Арга јок ачынала,
Ондый болды, кааным!» — деп
Ак-Тайчы айдып отурды.
Алтын столдо салган ашты
Алып јибей, мойноп ийди.
«Қижиниң эди-канын јиген
Улустың курсагын канайып ичейин?
Оның ордына меге айдыгар:
Ойынду јеригер кайда болотон?
Оноор түрген барадым» — деп
Ак-Тайчы онойдо айтты,
Ойто чыгарга өрө турды.
«Өргөлөрдиң јүлкүүрлерин
Ак-Тайчыга алып бер» — деп
Темир-каан абакайына айтты.
Бойы табылу кыймыктанды.

«Мынаң ары барар болзоң,
Ак өргө анда турар,
Оны ачып көрүп бар.
Оноң ары барып јатсаң,
Мөңгүн өргө анда турар,
Ол өргөгө кирбей бар.
Оноң ары барзаң,
Қара таш өргө турар.
Ол өргөгө кирип барзаң,
Ойын-јыргал ондо болор» — деп,
Темир-каан Ак-Тайчыны јакыды.
Ак өргө лө таш өргөниң
Јүлкүүрлерин алып берди.
«Көзи отту бүткен,
Көкси ойлу бүткен
Бу көөркийди не өлтүрер?» — деп
Темир-кааннын абакайы
Өбөгөнине шымыранды,
Эки көзине јаш айланды.
«У-у! Сенде үн јок!» — деп
Темир-каан кабагын јемирип,
Абакайын кизирт этти.
Ол эрмекти Ак-Тайчы
Укпаган болуп өрө турды.
Темир-кааннын айтканынча
Таш өргөдөң ойто чыкты.
Ак-боро адына минеле,
Айткан өргөлөрди көстөп.
Элес эдип јелип ийди.
Анча-мынча барганда,
Ак-боро тура түшти.
Агаш болуп када берди.
«Қолтыгымның канады сен,
Қожо јүрген нөкөрим сен.
Нени билдиң, нени сестиң?
Бери түрген айтсаң? — деп
Ак-Тайчы адынаң сурады.
«Өлүм болорын билбедим,
Јыргал болорын сеспедим.
Қара таш өргөдө той дегени —
Төгүн айткан сөс эмтир.
Сени јуулайтан јер эмтир.
Оны јеңдезең, бистиң мөр!
Ондо алдырзаң, бистиң шор!
Баштапкы ак өргөдө
Темир-кааннын кызы болор,
Јер алдының Јелбизи болор.
Ортодогы мөңгүн өргөдө

Айлу јердең албанга келгең
Јети келин јаткан болор» —
Ак-боро ады айтты.
«Арга сўме сенде болзын» — деп
Ак-Тайчы каруун айтты.
Оноң ары јелип ийди.
Бек сананып јўре берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Ак өргөгө једип келди.
Јўлкўўрлерин тузаланбай,
Ак-боро адынаң тўшпей,
Қаалгалу кара эжикти
Ат үстүнең ача тартты.
Өргө ичин көрўп турза,
Темир-кааннын кызы
Јўзи-бажы билдирбес,
Қолы-буды танылбас,
Јалаң кодурга бастырган
Мында отурбай канайтты.
Оны көргөн Ак-Тайчы
Ат үстүнең түкўрип ийди,
Қаалгалу эжикти јаап ийди
Оноң ары јеле берди,
Мөңүн өргөгө једип келди.
«Акыр, нениң учун Темир-каан
Мөңүн өргөгө кирбе деген,
Оны барып көрөдим» — деп,
Ак-Тайчы бойында сананды.
Ак-боро адынаң тўшти.
Қаалгалу кара эжикти
Албан күчле ача тартты.
Мөңүн өргөгө кирип келзе,
Ары көрзө, ай кеберлў,
Бери көрзө, күн кеберлў,
Јети тўңей јараш келиндер,
Айлу јердиң акту көөркийлери
Мында отурбай канайтты.
«Көзиң сениң отту бўткен
Күндў јердиң көөркийи,
Неге келдиң бу јерге?
Мындагы јердиң каандары
Кижи каны суузынду,
Кижи эди курсакту,
Кижи бажы айакту,
Қалју бўткен албаты.
Бу јерге оролышпай,
Ойто тўрген јанып көр» —
Јети келиндер јаңыс үнле

Ак-Тайчыга онойдо айдала,
Көстөри кунукчылду отургылады.
Ак-Тайчы көргөнин,
Қандый керекке келгенин
Јети келиндерге куучындады:
«Қара таш өргөдө
Тойго јўрўп браадым,
Јыргалын көрөргө мен турум».
Оны укқан јети келин
Эки јалмаш согундылар,
Эки тулуңдарын сыймандылар.
«Бис те ак-јарыктаң келеле,
Қыйналып јатканыс болгой.
Сендий јаш көөркий
Эрлик колынаң өлгөнчө,
Ойто јериңе јана бар!» — деп
Јети келин айдышты.
Көстиң јажын төккиледи.
Је Ак-Тайчы баатыр
Олордың сөзин укпады.
Оноң јўгўргенче чыкты.
Қара таш өргөни көстөди.
Јети келин ээчий чыкты,
Ак-Тайчының эдегинең тутты,
Јетилези сўўртелдилер.
Ыйлап-сыктап јайнадылар,
Барбазын деп сурадылар.
Ак-Тайчы баатыр
Олордың сөзин укпады.
Јўгўрўкле келген бойынча,
Қара таш өргө эжигин
Оң бутла јара тепти.
Јети келин ойто качты.
Ак-Тайчы кирип келерде,
Көк-бөрў келди.
Кучак ажыра мойынду,
Қулаш ажыра азулу,
Эки көзи от-јалбыш бөрў болды.
Ак-Тайчы баатыр
Көк-бөрўни кабыра тутты.
Эки башка ўзе тартып,
Эжиктең чыгара чачып ийди.
Оноң ары барала,
Экинчи эжикти оодо тепти.
Қан-сары айу чурап келди.
Ак-Тайчының јаагына тажыды.
Ачынбас Ак-Тайчы ачынды,
Қан-сары айуны тудуп,